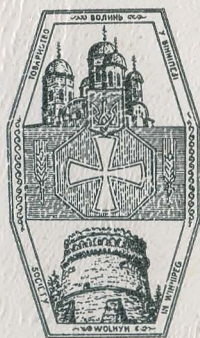

✠ МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

Наша Літературна Мова

ЯК ПИСАТИ Й ГОВОРИТИ
ПО-ЛІТЕРАТУРНОМУ

Видання Товариства "Волинь"
1969

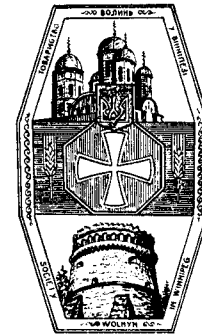
ВІННИПЕГ

† МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

Наша Літературна Мова

ЯК ПИСАТИ Й ГОВОРИТИ
ПО-ЛІТЕРАТУРНОМУ

Частина друга

Видання Товариства "Волинь"
1969

ВІННІПЕГ

diasporiana.org.ua

**РІД СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.
ЧАСТИНА ПЕРША: РІД СВОЇХ СЛІВ.**

I.

**ПОСТАННЯ ГРАМАТИЧНОГО РОДУ В
МОВІ.**

Питання, як постав граматичний рід в іменників, дуже цікаве, але, на жаль, вияснене ще мало, не повно, та й сумнівно, чи буде коли докладно вияснене за браком найстарішого мовного матеріалу. Граматичний рід знають головню мови індоевропейські, а багато мов світу граматичного роду не знає. Напр., усі мови тюркські, усі мови фінсько-угорські й ін. граматичного роду не знають.

Початкова мова не знала граматичного роду й часто надавала самцям і самицям різні назви, пор. наші батько-мати, баран-овечка, бугай-корова і т. ін., і тільки пізніше, коли виникла потреба граматичного статевого розрізнення, цебто коли мова ускладнялася, тоді виникла потреба й розрізняти живі іменники чоловічої статі від жіночої. Довший час в індоевропейській мові існували тільки два роди, відповідно до двох тільки фізичних статів: чоловічий і жіночий. Зазначення тільки двох родів,

відповідно природній статі, існує й тепер у мовах хамітсько-семітських; це саме зазначення для осіб живих маємо і в мовах індоєвропейських, а в тому і в мовах слов'янських.

Такий двородовий стан дуже довго існував у людській мові. За тих часів людина дивилася на всю довкільну природу, як на живу, — усе було для неї живим, скрізь були живі істоти. Глибока персоніфікація (уособлення) природи — це основа світогляду початкового людства. Ось через це первісна людина статевий поділ живих осіб протягом віків перенесла й на природу, що його оточувала, цебто й на всі неживі речі, персоніфікуючи їх, надавала чоловічого чи жіночого роду.

Усе велике, сильне, значне, діяльне мислилось роду чоловічого; навпаки: — усе мале, полохливе, слабе, пасивне відійшло до роду жіночого.

Кидається в вічі, що в багатьох мовах “земля”, а також назви країн та островів — жіночого роду; “земля” родить, а тому вона й роду жіночого; так само й назви країн (пор. “земля-мати”). “Дерева” родять, і це допривело до того, що в індоевропейських мовах більшість назов дерев — жіночого роду. До жіночого роду відійшло й багато іменників абстрактних чи умоглядних (пізніше

багато з них прийняло рід ніякий).

Німецький учений Яків Грім (1785-1859) у своїй відомій “Deutsche Grammatik” 1819 р. перший докладно вивчив постання граматичного роду й його початкову добу. Погляд Гріма довго панував у науці, аж поки Карл Бругман (1849-1919), у праці *Das Nominalgeschlecht in den idg. Sprachen*, не вніс до нього багато цінних поправок.

Звичайно, постання граматичних родів — дуже темне питання, багато про нього не знаємо, та й чи коли й дізнаємось, бо ж його початки певне зв'язані ще з самим постанням мови. Скажемо, ми не можемо належно вивчити, чому одні й ті самі речі, навіть живі істоти, в різних мовах — різного роду. Мало знаємо також і про те, як саме певні іменникові закінчення отримали окреслений рід; скажемо, слова на -а у багатьох мовах — жіночого роду. Бругман правдиво підкреслював, що не завжди можна легко вивчити граматичний рід із роду натурального, як це робить Грім.

Пізніші досліді встановили, що перше розрізнення граматичного роду закінчення постало в указових займенниках (пор. наше: той, та, те), а від них з бігом часу було перенесене на прикметники (добрий, доб-

ра, добре), і тільки пізніше граматичний рід охопив і іменники.

Ніякого роду спочатку мови не знали, — він витвір пізнішого часу (але ще індоєвропейської доби). Рід цей знають тільки індоєвропейські мови, та й то не всі (напр. мови французька й англійська давно загубили його). До ніякого роду з бігом часу відійшли ті іменники, що мали рід невиразний, недозрілий, напр. діти або молоді звірята (пор у нас: дитя, курча, щеня і т. ін.), або нелегкий до виявлення. Цікаво, що назви овочів у багатьох мовах — ніякого роду (пор. у нас: яблуко), що легко зрозуміти, приймаючи дерево за матір, а овочі за дітей.

Постання граматичного роду можна вяснити тільки широкою порівняльною метою, досліджуючи не самі індоєвропейські мови, але й мови поза ними. Виявилось, що рід знають багато таких мов, що в жодному ближчому стосунку до себе не були, напр. мова готентотська, а це вказує, що психологічного моменту в витворі граматичного роду відкидати не можна, і що первень сексуальний безумовно грав при цьому велику роль. Так, В. Вундт подав багато цінного матеріялу ("Voelkerpsychologie"); який показав, що й інші індоєвропейські мови знають

те чи інше розрізнення іменників, наприклад: 1. в мові ірокезів вирізняються предмети вищі від нижчих: до вищих належать боги й чоловіки, до нижчих — решта; 2. в мові африканських фульбів відрізняються людські істоти; 3. в мові американських індіан маємо поділ іменників на живі й неживі і т. ін.

Є мови, де напр. жінки й чоловіки мають інший словник; в мові басків вирізняється, до кого саме мовиться — до чоловіка чи до жінки. Відгомонам поділу ще й позародового пор. в мові польській поділ типу: *chodzili* — тільки чоловіки, а *chodźiły* — все інше; пор. у нас: бачу хліб, але: бачу брата (форма родового й знахідного).

Грамматичний рід пережив уже довгу історію в індоєвропейських мовах, і на очах історії починає потроху зникати, напр. у мовах французькій і англійській зник рід ніякий. І з мов слов'янських зник середнього роду знають мови словінська та жива російська, — замінюють його чоловічим. Мова новоперська вже зовсім не знає родів.

Література. Ед. Вольтеръ: Разысканія по вопросу о грамматическомъ родѣ, Спб. 1882. — А. Потебня: Грамматическій родъ, "Изъ записокъ", 1899, III, ст. 574-638. — Д. Н. Овсянко-Куликовскій:

Грамматический родъ, "Синтаксисъ русскаго языка", 1903 р., ст. 10-15. — Jakob Handel: Problem rodzaju gramatycznego, Краків, 1921 р. ст. 1-62, — тут огляд цілого питання, вся література. — Проф. Є. Тимченко: Рід в українській мові. 1928. — И. Бодуэнъ-де-Куртенэ: О связи грамматическаго рода съ міросозерцаніемъ и настроеніемъ людей, говорящихъ языками, различающими родъ, "ЖМНПр" 1900 р. ч. 331 кн. 10 ст. 367-370.

II.

РІД СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

Рід слів в українській мові, як і в багатьох мовах світу, буває чоловічий, жіночий і ніякий (середній). На початку, за глибокої давнини існували тільки два роди, як то й природно: чоловічий та жіночий, що й досі позоставалися в деяких мовах світу, напр. у мові французькій, що т. зв. середнього роду не знає. Але з бігом часу те, що позоставалося поза цими двома головними родами, коли рід ясно не окреслювався, створило рід неозначений чи ніякий (невтрум, неутральний; назва "середній" зовсім невдала).

Витворення розуміння родів у мові йшло дуже довгими віками, а може й тисячоліттями, аж поки не прибрало своєї сучасної форми. Витворення це йшло різними дорогами, підпадало всяким впливам, а тому в

питаннях роду слів маємо багато непевного й несталого.

Роди в мові ведуть між собою невинну боротьбу, процес їх витворення та перетворення ніколи не спиноється, а тому питання роду в мові, особливо в мові літературній, завжди живе й своєчасне.

Скажімо, в нашій українській літературній мові процес розвою родів якраз у повному розквіті тепер, коли усталюється наша літературна мова. Кожний культурний народ у світі прагне виробити собі літературну мову, і в ній закріпити назавжди сталі форми роду слів. Так зване багатство мови виявляється в багатстві його словника, в багатстві семантики слів, у виробленості їх синонімічного значення, в багатстві й виробленості стилістики. Але багатство на хитання в мові, багато слів на зовсім одне значення, як це ще часто в нас, — це вказує не на багатство мови, але на невиробленість її літературних форм, і тільки.

III.

УСТАЛЕННЯ ФОРМ МОВИ.

Велике число подвійних форм і їх хитання, — це хитання культури літературної мови, а не її багатство. Особливо сильно це кидається в вічі при навчанні української мови чу-

жинців, — чужинець хоче вчитися тільки мови літературної, а в ній бачити нормально усталені, міцні сталі форми, а не те, що “можна так і так”.

Соборна дисципліна при виробленні літературної мови грає велику роль.

Український народ займає велику географічну територію, і в різних землях підпадає різним впливам і своїм, і сусідським, а тому й витворив по різних місцевостях багато всяких подвійних і потрійних форм, які тільки утруднюють розвій літературної мови, бо вона прагне до єдності форм, а не до їх збільшення, не до їх хитання. Невироблені мови завжди мають занадто багато форм. Мовна соборна дисципліна для них конче необхідна.

Усе це ми ясно бачимо особливо в питаннях розвитку роду слів у нашій мові; тут багато ще подвійних форм, хоч Київська Академія Наук у 1928-1929 роках, коли вона працювала не під чужим тиском, багато зробила була для єдності їх. Але Академії Наук підводять підсумки тільки того, що справді існує в житті, тому ми самі обов'язані прагнути до сталости, сталости соборної в своїй літературній мові.

Найбільшу роль в творенні й уста-

ленні форм літературної мови завжди грає школа, і то школа державна. Без своєї державної школи, від вищої починаючи й кінчаючи на нижчій, ніколи не буває нормального розвитку літературної мови. Щобто, своєї літературної мови треба навчатися, щоб її знати, а без навчання літературної мови ніхто знати її не буде. Це азбука в мові.

Крім цього, у розвитку літературної мови конче потрібний наказ свого Міністерства Освіти, — воно урядово заводить усталені форми і правопису, і літературної мови для шкіл, а через школу й для всього громадянства. Без цього мова позостається, як череда без пастуха: кожен буде опиратися на свій смак та свої бажання, а це веде тільки до анархії в мові.

У цій своїй науково-популярній праці я коротко й приступно розповім про головні питання роду слів у нашій мові, т. зв. граматичного роду, але розповідаю головню з практичною метою: щоб дати читачеві змогу писати й у поточній своїй мові вживати правильних літературних форм.

Рід слів у нас аж надто часто плутають навіть письменники. Скажімо, ось в одній книжці читаю: Велич обхопив її, а через пару сторі-

нок: Це була велич, і т. ін. Цебто, слово “велич” уживається раз чоловічого роду, а раз жіночого. Рід слів у нас сильно плутають, бо не вчать своєї мови, а без навчання ніхто літературної мови знати не буде. А між тим рід слів у мові — це дуже важлива частина літературної мови, частина, якої ми практично потребуємо на кожному кроці свого культурного життя.

Треба ще тут зазначити, що всі мови світу в законах мовного життя сильно примхуваті, і підпадають своїм власним законам. Нагадаю тут, що в літературній мові діє й закон літературної традиції, і буває, що маємо форму ніби недотепну, але довге вживання її, цебто її літературна традиція, вкінці її узаконює.

IV.

ЯК РОЗПІЗНАЄМО РІД СЛІВ.

Рід слів в українській мові, як і в інших мовах світу, розрізняється дво-яко: 1. за значенням слова, або 2. за його закінченням.

Слова, що визначають живі особи, чи живі істоти, легко розпізнаються за статевими чи природними родами: батько, воевода, тесть, син, зять — це слова з природи чоловічого роду. Мати, доня, сваха, дівчина — це слова з природи жіночого роду.

З бігом часу все живе молоде й не-

доросле віднесене було в мові до неозначеного, нейтрального роду, цебто до роду т. зв. ніякого, чи середнього, й отримало закінчення -я (це вдавнину був звук носовий я, а по шелесних звуках пізніше стало -а): порося, теля, лоша, курча, дівча, хлопча, ст. сл. тела, лоша.

Розпізнання роду в назвах живих осіб чи живих істот завжди зовсім легко й до плутанини ніколи не веде, бо це розпізнавання бачимо наочно: зір і слух легко вказують про рід особи чи істоти, це її стать.

Крім цього, мова витворила звичайно подвійні паристі форми для назов істот: чоловічі й жіночі, напр. учитель — учителька, удівець — удова, мученик — мучениця, професор — професорка, сусід — сусідка, сусіда, гість — гостя, друг — другиня, подруга, учень — учениця й т. ін. Їх дуже багато.

Але там, де розпізнавання роду живої істоти не кидалося відразу назверхньо в очі всім, творилися форми байдужі: чоловічого чи жіночого роду. Це бачимо в назвах птахів, звірини, комах й т. ін.: соловей, горобець, голуб, одуд, ластівка, сова, сорока, зозуля, муха, воша, блоха, папуга, кінь, щур, миша й т. ін., — тут одним словом покриваються обидва роди. Про розрізнення родів ми тут

просто не думаємо, і зовсім забуваємо, що, скажемо, є й зозул при зозулі, є голуб і голубка. В звичайному мисленні рід цих істот не грає ролі.

Звичайно в зазначеннях роду живих осіб та істот, як я сказав вище, мова клопоту не має, і кожна людина легко в цьому освоюється, бо тут рід природний, і самі очі й уші наші скажуть нам про рід.

Але великий клопіт у мові справляють нам назви речей та розумінь неживих, — роду істотного, природного вони не мають, але думка людська й мова потягла їх за назвами істот живих, і також надала їм людський рід. Первісна людина зо свого довкілля все одухотворяла, на все дивилася, як на живе, тому й назви речей, з нашого теперішнього погляду ніби неживих, прибрали собі роди, ніби як особи живі, чи то чоловічого: дім, дуб, хліб, гай, чи жіночого: хата, вода, земля, а вкінці й ніякого: Небо, поле, горня.

Розподіл назов неживих речей по родах тягнувся тисячоліття в нашій мові, аж поки прибрав сучасну свою форму, добре нам відому з писаних слов'янських пам'яток ще з X-го віку по Христі.

І з бігом віків витворилися такі головні родові закінчення в словах, що визначали неживі речі чи поняття:

1. Чоловічого роду — слова, що закінчуються на тверду приголосну (без ь на кінці), також на **-й**: хліб, дім, град, стіл, овес, віз, віл, ніс, край, устав (польське: устава) і т. ін.

2. Коли ж слово кінчалося на м'яку приголосну, цебто на **-ь**, або на **-а**, то воно стало жіночого роду: тінь, печаль, сіль, вода, голова, рука, земля, рілля.

3. Слова на **-о**, **-е** (**-є**) і на **-я** (**-а**) носове стали ніякого (неутрального) роду: село, долото, поле, поросля, лоша, горня. У старослов'янській мові носове **я** — це **ъ**, напр. телъ, воно вимовлялося як носове **ен**.

Ще раз підкреслюю тут, що розпізнавання роду слів за їх закінченням стосуємо тільки до назов речей та імен абстрактних (уявних), а назви живих істот розрізняємо незалежно від їх закінчення. Скажемо, українська мова з бігом віків витворила багато слів на **-о** чи **-ко**, як назов істот чоловічого роду: татусь, Вань, батько, татко, Іванко, дружка й т. ін., так само Дніпро, або на **-а**: воевода, староста, Олекса, Ананія, Ілля й т. ін. Встаровину, в XIV-XVI віках імена на **-ий** чоловічого роду писалися й вимовлялися в нас за південнослов'янським впливом на **-іє**: брат Мефодіє, Святий Миколає, Юріє й т. ін.

Надавання роду слів за їх закін-

ченням у нашій мові надзвичайно сильне, і часом тягне за собою навіть назви живих істот. Так, в одній пісні (Чубинський 333. V) маємо: Святе Юріє землю одомкає, Святий Петро жито зажинає, Свята Ілія в копи складає. Пор.: Святий Миколає на все добре помагає.

Власне на цій підставі на наших очах у російській народній мові губиться ніякий рід і сильно переходить у рід жіночий. Російська мова знає т. зв. *акання*, цебто вимову *наголошеного о* як *а*, і тому слова такі, як *лето*, *лекарство*, *дерево*, *тело* й т. ін. вимовляються: *лэта*, *лекарст-ва*, *дэрева*, *тэла*, а кінцеве *-а* рішуче потягло ці слова до роду жіночого. І ось відомий російський письменник Іван Бунін в оповіданні "Последнее свидание" 1927 р. пише по народньому: *Роздвоил мужик эту дереву, Вся тела изрублена, Со всей удовольстви-ей, Надобно лекарству составить, Сад в ту лету окапывали, Сходбища была й т. ін.*

Зазначу ще тут, що розпізнання роду слів за їх закінченням — це істотна ознака слов'янських мов взагалі, чого інші мови світу звичайно не знають. Ось чому розпізнання роду слів легке в слов'янських мовах, але таке трудне в мовах, скажемо, європейських.

Витворення роду в словах неживих пішло цілком за словами живих осіб та істот, цебто наслідувало їх. Воно творилося довгими століттями, а сам процес творення не покінчився ще й тепер, і ми таки часто плутаємо рід цих слів, і нерідко вживаємо їх, як двородові, тоді як цього в істоті речі не може бути, бо слова ж не гермафродити.

У науковому слов'янському мовознавстві прийнята інша система розподілу слів по родах, система т. зв. *пнів слів*, напр. *о* пні для слів чоловічого роду, напр. *стол* — *стіл*, *а* пні для слів жіночого роду: *вода*, *і* пні для слів як *ночь* — *ніч* жіночого роду, і т. ін. Але система ця вимагає глибшого знання мови, а я маю на оці не тільки науковість цієї моєї праці, але й її приступність, тому систему *пнів* зовсім оминаю тут.

Правдивий рід слів мають тільки т. зв. *іменники*, цебто ті слова, що визначають назву істот чи речей. Але інші змінні частини мови: *прикметники*, *числівники*, *займенники* й *дієприкметники* мусять конче згоджувати своє закінчення з родом того іменника, до якого стосуються: *кожен син*, *сьома дочка*, *моє поле*, *рішальна подія*. І в цій згоді слів, у їх паруванні й полягає найбільша трудність, і власне для цього

ми й повинні знати роди іменників слів.

Слова в мові живуть парами, і якого роду йменник, конче такого роду мусить бути й його пара. І власне тут ми робимо найбільше помилок, коли добре не знаємо роду слів, — кажемо: Довгий путь, Тяжка степ, а треба: Довга путь, Тяжкий степ (по-російському: длинный путь, тяжелая степь).

V.

РІД СЛІВ З -Ь НА КІНЦІ.

Але не всі слова на -ь вже з давнини були словами жіночого роду, — багато їх, з тих чи інших причин стали словами чоловічого роду з найдавнішого часу, напр.: кінь, огонь, камінь і т. ін.

Таким чином слова на м'яку приголосну на кінці, цебто на -ь, з маловідомих нам причин (пні на йо і пні на і) стали розділятися поміж двома родами: чоловічим і жіночим (але ніколи ніяким), а це відразу викликало помітну боротьбу родів, що в мові запекло ведеться аж до теперішнього часу, і, певне, не скоро ще покінчиться.

Треба тут зазначити, що в мові завжди сильно діє закон аналогії (уподібнення), і він творить часті виключення від усталених правил у

мові. Коли людина добре знає, що, скажемо, слово кінь чоловічого роду, то тягне до цього роду й слово тінь, якщо твердо не знає, що воно жіночого роду. Закон аналогії спочатку викликає хитання й боротьбу в мові, а вкінці таки допроваджує до сталих форм. У питаннях роду слів закон цей діє постійно й сильно, і ми несвідомо завжди ним керуємось. Взагалі ж аналогія — це один із найважливіших законів змін у мові.

Зазначу ще тут, що сусідні до української мови, мови російська та польська, мали свою, трохи відмінну долю в розвої роду слів, і часто мають ті самі слова вже іншого роду. Мови ці з давен-давна були з мовою українською в вікових живих зносинах, а це викликавало обопільні впливи й збільшувало хитання роду. Тут діяв закон обопільного впливу сусідніх мов.

Скажемо, хто не твердо знає мову російську чи польську, той, пробуючи говорити цими мовами, завжди переносить туди й рід слів своєї мови, бо вони в своїй більшості однакові. І навпаки: люди з добрим знанням мови польської чи російської переносять рід цих мов до мови української, коли не знають її основно. Так творяться в мові несвідомі впливи. Закон впливів — це другий важливий закон змін у мові.

У питаннях роду слів особливої уваги заслуговують слова на шелесну **ж, ч, ш, щ** на кінці, що вдавнину були звуками м'якими. У більшості своїй у глибокій давнині вони були словами жіночого роду (як слова **і пнів**): здобичь, ложь, пещь (піч), ноць (ніч), рѣчь (річ), вошь (воша) й т. ін. Але частина слів з таким же закінченням пішла і до роду чоловічого (**йо пні**): ніж, овоч, ківш, борщ, куш. Звуки **ж, ч, ш, щ** з бігом віків у нашій мові ствердли на кінці слів, а це їх рішуче потягло до роду чоловічого, а тим самим збільшило плутання та підсилило боротьбу родів.

Так само звуки **б, п, в** вдавнину на кінці слова також могли бути м'якими, а слова такі були, звичайно, роду жіночого: голубь, степь, поступь. З бігом часу ці **б, п, в** зовсім ствердли в нашій мові, а тому слова з ними на кінці поволі перейшли до роду чоловічого: мій голуб, широкий степ, злий поступ.

Взагалі, в історії життя слів української мови виразно помічається закон отвердіння закінчення їх, а це потягло їх з роду жіночого до чоловічого. Закон отвердіння наконечних приголосних слова надзвичайно сильний і послідовний у мовах південнослов'янських: болгарській, серб-

ській та словінській, у нашій мові він був значно менший, але проте зробив багато виломів у питаннях мови, а особливо роду слів.

Напр., оці слова вдавнину були в нашій мові з м'яким закінченням і роду жіночого: голубь, степь, пиль, поступь, соблазнь, корь, продажь, літопись, Псалтирь і т. ін., але з бігом часу закінчення цих слів зовсім ствердло, і тому вони перейшли в рід чоловічий: голуб, поступ, соблазн, кір, добрий продаж, давній літопис, широкий степ, щиросердий Псалтир і т. ін.

Розповівши про те, як з бігом віків постали роди в українській мові, і зазначивши головні закони в історії розвитку їх, приступаю тепер до вияснення кожного роду зокрема, більше з погляду практичного.

VI.

ЧОЛОВІЧИЙ РІД.

Ось таким чином багато слів на **ж, ч, ш, щ** і на іншу м'яку приголосну, що вдавнину кінчалися на **ь** і тому були жіночого роду, з бігом віків, через отвердіння свого закінчення перейшли до роду чоловічого. Були й інші причини очоловічення багатьох слів, колись жіночого роду. Скажемо, сьогодні в нашій літературній мові чоловічого роду такі слова (хоч по

інших слов'янських мовах вони можуть бути й іншого роду): дур, одур, кір, насип, поступ, Псалтир, степ, і т. інше. Слово лебідь звичайно також чол. роду: з лебеда, лебедем, для жіночого роду є лебідка (старе лебеда).

Слова на -іль, -ель чоловічого роду: кукіль, метіль (метелик), купіль, проділь. Також біль, жаль, паль, сопель, кашель, вугіль. Літературна форма проділь, свердел, метіль (метелик); місцева буває й проділ, свердель, мотиль.

Слова на -інь (але не слова міри) та на -ень звичайно чоловічого роду: камінь, кремінь, курінь, ремінь, ступінь, шворінь, кусень, облизень, сажень (сяг, місцеве сяжень), полудень (а не полудне).

Але слова на -інь бувають і жіночого роду: студінь (холод). Літературне бубон, місцеве буває й бубень.

Усі назви місяців на -ень чоловічого роду: січень, . . . грудень. Усі слова на -й, -ій: край, гай, кощій, колодій і т. ін. чоловічого роду.

Усі слова на -ець чоловічого роду: кінець, танець, рубець, хлівець і т. ін. У мові польській назви істот часто бувають на -ца: видавца й т. ін., але наша мова цього не знає: видавець.

Правда, в XVII-XVIII віках форми

на -ця замість -ець були нерідкі в літературній нашій мові, але це тільки під польським впливом. Напр. генеральний суддя В. Кочубей року 1708-го підписався під своїми зізнаннями по мордуваннях: "Окаянный проступця й згубця дому й дітей своїх".

Слів на -а чоловічого роду дуже багато в нашій мові: забіяка, вояка, й т. ін. Уживаємо однаково вояк і вояка. Слово собака у нас завжди чоловічого роду, а в мові російській — жіночого.

Іван Ле в своїх романах "Наливайко" та "Хмельницький" десятки раз вживає народнього вояка, рідше вживає вояк (а в Словнику Гр. Голоскевича форми вояка зовсім нема).

Чоловічого роду багато слів на шелесну **ж, ч, ш, щ**: ніж, продаж, розпродаж, бич, ключ, корч, могорич, овоч, плач, розпач, сич, бариш, спориш, дощ і т. ін.

Багато з зазначених тут слів у мові російській жіночого роду, напр.: дурь, корь, Псалтирь, насипь, степь, цепь, купель, ступень, сажень, продажа й т. ін., і це нерідко переноситься і до мови нашої.

Слова на -іж, що вдавнину були жіночого роду (на -ежь), тепер усі стали в нас роду чоловічого, бо їх кінцеве ж зовсім ствердло: грабіж,

крадіж, крутіж, падіж. Відмінюємо їх так: з грабежу́, крадежеві, крутежем і т. ін.

Але слово молодіж позосталося жіночого роду: з молодежі, молодіж-жю й т. ін., позосталося за впливом ясного, щодо роду, слово молодь. Слово крадіж має й літературну пару жіночого роду: крадіжка. Деякі з цих слів у російській та польській мові звичайно жіночого роду: кража, молодежь, п. крадзеж.

Цікава доля слів на -пис, яких у нашій мові дуже багато. Вдавнину всі вони закінчувались на -пись, цебто мали на кінці м'яке с, а тому всі були жіночого роду. Але вже здавна кінцеве с починає рішуче тверднути, чому слова на -пис помалу, але вперто переходять до слів чоловічого роду.

Такий процес очоловічення (чи отвердіння) слів на -пис бачимо й по всіх інших слов'янських мовах, крім російської, яка й досі міцно зберегла тут старовину.

Розпочався цей процес спершу в словах, частих у буденному вжиткові, у таких, як спис, впис, а пізніше, через закон аналогії, охопив усі слова цієї групи.

Ось тому в сьогodнішній нашій мові всі слова на -пис тільки чоловічого, а не жіночого роду: цей впис, допис, життепис, запис, краснопis, лі-

топис, надпис, опис, перепис, підпис, правопис, пропис, розпис, рукопис, скоропис, спис, часопис.

Відмінюються всі ці слова тепер так: з літопису, літописові, літописом, усі літописи, всіх літописів, і т. ін. (а не: з літописі, літописею, всіх літописей).

Сильне отвердіння с у словах на -пис бачимо вже по наших пам'ятках XVI-XVII віків. Але в мові говіркової стародавнє -пись іще в нас живе: літопись, з рукописею, й т. ін. Особливо давня форма "літопись" ж. р. міцно тримається в західньоукраїнських говорах.

VII.

ЖІНОЧИЙ РІД

До жіночого роду належить найперше багато слів, що вдавнину закінчувалися на м'яку приголосну (цебто на -ь), яку зберегли й дотепер. Це будуть, напр., слова на -дь: їдь, мідь, молодь, -зь: заморозь, галузь, -ль: гибель, даль, постіль, розталь, сіль, ціль, метіль чи заметіль (метелиця), -нь: зелень, осінь, тінь, Волинь, -сь: вісь, рись, -ть: дерть, кість, лють, рать, нехить, путь, стать, постать, -ць: міць, і т. ін.

Усі зложені слова на -повідь у нашій мові жіночого роду: відповідь,

доповідь, заповідь, переповідь, проповідь, сповідь і т. ін.

Усі слова на *-ість*, *-знь* жіночого роду: близькість, повність, ясність, боязнь, приязнь, і т. ін.

У слов'янських мовах у деяких подібних словах (у нас на *-ь*) буває інший рід; наприклад, у мові російській *чол.* роду, а в мові польській *ціль*, *тінь*, *Волинь чол.* роду, і т. ін., а в нас вони жіночого роду.

Але багато слів у нашій мові, як ми вже бачили, з бігом часу втратили свою кінцеву м'якість, проте з деяких причин таки зберегли свій стародавній жіночий рід. Так, чимало слів на шелесну **ж, ч, ш, щ** позосталися жіночого роду, напр.: *молодіж*, *подорож*, *упряж*, *велич*, *безліч*, *добич*, *здобич*, *жовч*, *наволоч*, *ніч*, *піч*, *поміч*, *річ*, *розкіш*, *пригорщ* і т. ін. Відмінюються ці слова за жіночим родом: *зо здобичі*, *величі*, *наволоччю*, *ніччю*, *молодіжжю* й т. ін.

Так само слова: *к р о в*, *л ю б о в* хоч і втратили м'якість кінцевого **в**, проте позосталися жіночого роду: *з крові* (з крові), *з любові* (любові), *любов'ю*, *кров'ю*.

А то часто знає наша мова й такі випадки, що свою неясну форму з бігом часу виразно зфемінізувала (ожіночила), прийнявши закінчення **-а** чи **-я**. У нашій стародавній мові

було багато слів на м'яку приголосну, але з бігом часу це закінчення вийшло з літературної мови, бо замість нього витворилася нова форма, уже виразно жіночого роду. Напр., удавнину були в нас слова (в наших говірках вони відомі ще й тепер, як архаїзми): *баснь*, *вись*, *власть*, *вошь*, *дебрь*, *дочь*, *дрожь*, *кузнь*, *ладонь*, *ложь*, *мишь*, *осокорь*, *піснь*, *рябрь*, *скатерть*, *стражь*, *тополь*, *фасоль*, *часть*, *ширь*, *яблонь* і т. ін. Закінчення всіх цих слів у нашій літературній мові давно вже завмерли (часом відомі в мові місцевій народній), бо їх перемиг закон виразної фемінізації роду слів, і тепер ми, замість них, уживаємо таких форм: *басня*, *вишина*, *влада*, *воша*, *дебра*, *дочка*, *дрижа*, *кузня*, *долоня*, *лжа*, *миша*, *осокура*, *пісня*, *рябизна*, *скатертина*, *сторожа*, *тополя*, *фасоля*, *частина*, *ширина*, *яблуня* й т. ін.

Уживаємо тільки *кляча*, а в мові місцевій *є* і *кляч*. У давній мові були *луч* і *луча*.

Стародавні слова на *-овь*: *морковь*, *кровь*, *свекровь*, *Церковь* перейшли в нас на *морква*, *корова*, *свекра-свекруха*, *Церква*; так само з *бровь* стало *брова*. Тільки *к р о в* і *л ю б о в* (давнє *к р о в ь*, *л ю б о в ь*) позосталися невиразної форми, але "любва" добре знана, *є* й *крівця*. У мові архаїзо-

ваній проте вживається й форма Церков.

Ось тому в нашій мові маємо немало слів жіночого роду подвійної форми, на **-ь** і на **-я** (по шелесних на **-а**), і обидві форми вживаються в літературній мові, напр.: здобич і здобича, зустріч і стріча, кість і кістка, любов і любва, любя, мисль і мисля, одіж і одежа, пригорщ і пригорща, лож і лжа, постіль і постеля, хоругов і хоругва чи корогва, дань і данина, галузь і галузка, і т. ін. Тут обидві форми, стародавня й нова, жіночого роду, але неясне для роду закінчення випирається ясним **а, я**.

Стародавнє слово тисяча позосталося незмінним: форма чол. роду тисяч — це місцева західноукраїнська форма, перейнята з польської мови, з *tysiąc* чол. роду.

У слів жіночого роду з закінченням на приголосну м'яку (з **-ь** на кінці) чи вже отверділу не малий клопіт викликає форма їхнього орудного відмінку однини, — її часто вживають ніби від слів на **-а, -я**: смертею, упряжею, осію, любовію, кровію, жовчею й т. ін. Це місцеві форми, у літературній мові треба вживати тут **-ю** з здовженою приголосною: смертю, скатертю, упряжжю, віссю, любов'ю, кров'ю, жовчю й т. ін.

Взагалі, в історії української мо-

ви, як і в історії деяких інших слов'янських мов, напр. польської, помічається виразний і сильний закон фемінізації (ожіночення) роду слів, і то прагнення до фемінізації зовсім ясної й міцної, а саме, — до надання слову закінчення **-а** чи **я**, чим слово вже без хитання стає жіночого роду. З законом цим ми будемо весь час стрічатися в цій моїй праці, особливо в словах іншомовного походження.

В українській мові чимало є слів жіночого роду на **-інь**, що визначають міру, напр.: бистрінь, ближнє, величнє, височнє, глибнє, глибочнє, далечнє, довжнє, товщнє, широчнє і т. ін. Усі ці слова частіше тепер мають закінчення на **-иня** або **-ина**: бистриня, близиня, глибочиня, товщиня й т. ін., або: близина, величина, височина й т. ін. Мова завжди прагне до більшої ясности роду, а скажемо, слово височина, щодо роду, ясніше від слова височнє.

У народній мові, а також у мові говірковій нерідко знаходимо слова жіночого роду, напр.: намета, застоя, устава, копія й т. ін., тоді як літературна мова вживає цих слів в іншому роді, чоловічому: намет, застій, устава, ніякому: коп'є й т. ін.

VIII.

ДВОРОВОДІ СЛОВА.

Таким чином, як ми бачили вище, підо впливом певних законів мови, з бігом часу слова з м'яким закінченням (на **-ь**) поділилися до двох родів: жіночого й чоловічого. Взагалі в цих словах на **-ь** хитання роду дуже сильне, і в мові нашій немало маємо слів зовсім одної форми, але двородових: і чоловічого, і жіночого, і вони двородовими ввійшли й до нашої літературної мови, напр., слова: кужіль, міль, пригар, черінь, покруч, харч: з кужелю і з кужелі, з молю і з молі, покручем і покруччю, харчем і харчю. Так само шашель, з шашля ч. р., і шашіль, з шашелі жін. роду.

Цікаві ті двородові слова, що мають подвійне закінчення: тверде або м'яке, і згідно з тим мають і відповідний рід. Напр.: ясен, нежит, безцін (місцеве), замороз (місцеве), мечет, полин, блакит, заворот, — чоловічого роду; їх відміна: з нежиту, мечетем, з полину. Вони ж і жіночого роду: нежить, безцінь, заморозь, мечеть, полинь, блакить, завороть: нежиттю, мечеттю, з полині. Обидві формі в нашій літературній мові законені.

Бувають у нашій мові й такі дво-

родові слова, що в ч. р. закінчуються на **-ь**, але вживаються й у ж. р. на **-я**; напр.: мозіль і мозоля, купіль і купеля, таріль і тареля, мозолем і мозолею, купелем і купелею, тарелем і тарелею.

Ось через усе це не дивно, що ми маємо в нашій мові, навіть у літературній, багато тих самих слів, але двородових, напр.: обман і обмана, обмін і обміна, завіс і завіса, осавул і осавула, об'яв і об'ява, прояв і проява, макух і макуха, хід і хода (але тільки: Хресний хід, а також: нахід, підхід, прохід), посуд і посудина, мотуз і мотузка, олій і олія, підметок і підметка, Псалом і Псальма, птах і птаха, сусід і сусіда, рогіз і рогоза, скрут і скрута, й т. ін. Це витвір боротьби родів у мові.

В українській літературній мові маємо багато таких слів, що вони встановилися в одній жіночій формі, хоч говірки знають їх і в роді чоловічому. Напр., прийнято писати й говорити: тисяча, ворса, задуха, недуга, округа, Покр'ова, ознака, признака, а не: тисяч, ворс, задух, недуг, округ, Покров (російське), признак, як чуємо в говірках.

І навпаки: прийнято в літературній мові писати й говорити: посуд (російське: посуда), потоп (польське: потопа), убір, шум, а не: посуда, по-

тола, уберія, шума (з мила), як нерідко в говірках.

В романі В. Собка “Звичайне життя” (Київ, 1959 р. ст. 189) проста жінка каже: “Казати один секунд, не більше”.

ІХ.

НІЯКИЙ РІД.

Про постання ніякого роду я розповів на початку цієї моєї праці, а тут додам іще кілька практичних заміток. Уже деякі давні мови, напр. давньогрецька, не витворили цього роду, як тепер його не знає, скажемо, мова французька.

З стародавніх наших слів на -іє з бігом віків витворилася нова форма на -я зо здовженням попередньої приголосної. Напр. були в нас слова: житіє, веселіє, збожіє, спасеніє й т. ін., і з них постали нові форми ніякого роду: життя, весілля, збіжжя, спасіння й т. ін.

Але стародавнє Євангеліє, як слово грецьке, позосталося в старій формі, хоч частіше роду жіночого: Євангелія.

Старе копіє живе ще в мові народній, часом перетворюючись на жіночий рід: копія.

Коли якийсь вираз стає незмінним, то він ніякого роду, напр.: Щире спа-

сибі, веселе дайбоже, сусідське помагайбі, щасливе вчора минуло, і т. ін. Так само ніякого роду й цілі речення, коли ми приймаємо їх за один вираз, напр.: Яке добрий день, таке й подай Боже.

Часом бувають двородові слова і в формі роду ніякого, напр.: коромисел і коромисло, копит і копито, вапна і вапно, богословія і богословіє, виделка і виделко, горно і горен, купно і купівля, гальма і гальмо, ніздря і ніздро, човен і човно (більше місцеве), старе: облако і облок.

Місцеве говіркове полудне, але літературне полудень чоловічого роду. Частіше вживаємо пólум'я, рідше полумінь.

Старе слово Днѣпръ було чоловічого роду. З бігом часу воно перемінилося на сучасне Дніпро, але рід позостається чоловічий.

Згадаю ще тут, що в нашій літературній мові відчувається, головню через польський і російський впливи, занадто велике переснаження її словами на -ння, чого зовсім не знає жива народня мова. І останнього часу почалося в нас плідне намагання заміняти ці слова на -ння на слова чоловічого чи жіночого роду, напр.: змагання — змаг, направлення — направа, проявлення — прояв, злагодження — злагода і багато ін.

Часто форми на -ння можна замінити просто на дієменник: замість: готові до читання, спосіб шукання, труд написання говоримо й пишемо: готові читати, спосіб шукати, труд написати й т. ін. Рух цей безумовно корисний для нашої літературної мови.

Початкове зникнення ніякого роду, про яке ми згадували вище, бачимо часом і в нашій мові, напр. перехід слів на -ніє на -нія жіночого роду. Так, Ф. Бурлака в своїй повісті “Остап Вересай” 1959 р. на ст. 18 подає з народньої мови: “Якась там у них, кажуть, движенія народня йде”, “Як босий, то й чоботи шкапові дадуть, потому — образованія”.

Х

СПІЛЬНИЙ РІД.

Як я розповів на початку цієї праці, мова звичайно легко розподіляє по родах назви живих істот, бо наочно бачить, який саме маємо рід. Багато назов істот звичайно мають дві родові форми, залежно від роду, наприклад: учитель — учителька, учень — учениця, Федір — Федора, гість — гостя, школяр — школярка, лікар — лікарка, й т. ін.

Але українська мова витворила багато слів спільного роду на -а, що

звичайно можуть бути застосовані до обидвох родів, — і чоловічого, і жіночого. Напр.: сирота, каліка, ненаїда, сновида, вояка, зайда, й багато інших.

У нас ці слова часто приймають за слова тільки жіночого роду, а це не так: їх звичайно уживаємо в тому роді, до якого їх справді застосовуємо. Напр., про чоловіка треба казати: Ти якийсь зайда, про жінку: Ти якась зайда. Він хворий сновида, Він круглий сирота, Він добрий слуга, Вона старанна слуга.

Тепер слово голова в значенні “провідник” стало спільного роду, бо й жінки головують, а тому треба писати й говорити: З тебе, чоловіче, такий (а не така) голова, як з мене лікар. Заждім, поки наш голова (якщо це чоловік) не вийде зо школи. Й т. ін.

У “Слові о полку Ігореві” 1187-го року Ярославна молить: “Возлелій мою ладу”, “Моя лади вої”, а сьогодні ми сказали б: Возлелій моего ладу, моего лади, бо це мова про чоловіка.

ЧАСТИНА ДРУГА:

РІД ІНШОМОВНИХ СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

I.

УКРАЇНІЗАЦІЯ РОДУ ІНШОМОВНИХ СЛІВ,

Іншомовні слова в українській мові в виробленні свого граматичного роду йдуть за тими самими правилами, що й слова свої, і в назвах живих істот зовсім легко окреслюємо рід за значенням слова. Напр., чоловічого роду будуть: аташе, маестро, мікадо, мірза й т. ін., жіночого: німфа й т. ін. Як і в своїх словах, в розрізненні роду за значенням живих істот труднів ніколи не буває, бо тут правдивий природний рід.

Але зовсім не те в окресленні роду слів, що визначають неживі істоти, — тут маємо багато клопоту, а ще більше хитання.

Головне правило позостається те саме, як і в словах своїх: рід слів неживих окреслюємо тільки з їх закінчення. А саме: 1. Слова чоловічого роду закінчуються головню на тверду приголосну, рідко на **-ь**. 2. Слова жіночого роду закінчуються на **-а**, **-я**, або на **-ь**. 3. Слова ніякого роду закінчуються на **о**, **-е**.

І треба добре пам'ятати, що українська мова, приймаючи іншомовні слова, завжди українізує їхній рід, цебто надає свій рід чужому слову, не оглядаючись на його рід у чужій мові, надає згідно зо своїми мовними правилами, цебто згідно з їх закінням. Це мовний закон у нашій мові.

Скажемо, слово період у мові французькій жіночого роду, але в мові нашій воно мусить бути роду чоловічого, бо кінчається на тверду приголосну.

Слово гавань у німецькій мові чоловічого роду, але в нашій жіночого, бо кінчається на **-ь**.

Слово соше в українській мові мусить бути ніякого роду, бо має закінчення **-е**, хоч у мові французькій та німецькій воно роду жіночого.

Слово фальш у німецькій мові ніякого роду, а в нас чоловічого.

І т. ін., — це основне, підставове правило в нашій мові, більше того, — це закон у нашій мові. На це правило спочатку оглядалися менше, і пробували задержувати чужий рід позиченого слова, але це допроводжувало тільки до непотрібної плутанини, бо звідки ж усім знати рід оригінального іншомовного слова, звідки знати, коли ці слова і в інших мовах часто не одного роду.

І цікаво, що всі давно позичені сло-

ва в нашій мові давно вже українізувалися, щодо роду, цебто підпадають нашим законам, і плутанини тут уже нема, — вона існує тільки в новопозичених словах, що ще не цілком освоїлися в нашій мові.

Треба тут підкреслити, що закон націоналізації граматичного роду позичених слів — це світовий закон, бо всі мови світу, які знають рід слова, позичаючи собі іншомовні слова, не конче заховують чужий рід, цебто націоналізують його.

Напр. мова німецька перейняла багато слів французьких, але не конче додержувала їхнього роду, — вона їх націоналізувала. Напр. слово контроль по-франц. чол. роду, а по-нім. жіночого; слова: дуель, модель по-франц. чол. роду, а по-нім. ніякого; слово пасквіль по-франц. жін. роду, а по-нім. ніякого. І т. ін., — позичаючи слова, світові мови не конче задержують і рід перейнятого іншомовного слова, а звичайно націоналізують його. За цим законом іде й мова наша.

Пригадаю тут іще, що я вже вище зазначив: надавання роду словам за їх закінченням — це закон слов'янських мов, закон істотний, цебто такий, що мусить конче дотримуватись. Такого закону не знають мови європейські, а коли знають, то дуже

обмежено. Отож, переймаючи іншомовне слово, ми мусимо надавати йому рід тільки за законами нашої мови.

Справа роду іншомовних слів — це важлива справа в нашій літературній мові, яка, як і кожна літературна мова світу, не повинна б знати хитання. Ось у мене поважна професорська праця, і в ній знаходжу повне плутання родів іншомовних слів: раз пишеться рецепт, синтез, маршрут, а зараз по цьому вже: рецепта, синтеза, маршрута. Коли так плутають професори, що ж тоді говорити про широкі маси!

У цій своїй праці я опираюся голвно на ухвалах Київської Академії Наук з 21 березня 1929-го року, коли ця Академія працювала й творила ще трохи вільніше. Ці київські (і харківські) ухвали 25 травня того ж року були прийняті Українським Науковим Товариством ім. Т. Шевченка у Львові. Академія Наук багато попрацювала, щоб установити певну систему в роді чужих слів і спинити постійні індивідуальні хитання, бо в нас кожен хоче вживати чужі слова, щодо роду їх, по-своєму. Коли ми хочемо мати усталену літературну мову, цебто “вироблену”, “культурну”, мусимо звернути пильну увагу і на рід іншомовних слів у нашій мові. У

мовах наших сусідів, скажемо, в мові російській чи польській хитання в справах роду чужих слів майже нема.

У справах роду іншомовних слів ми завжди знаходимось під сильним впливом або мови російської, або польської. Українська мова маневрує поміж ними, бо обидва ці впливи — чужі, але сильні. Вихід з цього тільки один, — надавати рід іншомовним словам за законами своєї мови.

Взагалі, треба й нам добре пам'ятати, що кожна культурна літературна мова звичайно має усталені форми й не знає хитання. Може бути злий закон, але закон усе таки ліпше, як анархія, постійне: “можна так, можна й так”. І по-друге, ніхто не буде знати своєї літературної мови, коли не навчається її.

Ось приклад. У мові російській рід чужих слів усталений, в ній слова шинель, матерія жіночого роду. А ось у Ів. Буніна, глибокого знавця цієї мови, селянин у своїй мові надає цим словам чоловічого роду: “Хочу шенель походний шить із такого матерія”. Цебто, хто не вчиться своєї літературної мови, той не знає її. А знати свою літературну мову найперше мусить уся інтелігенція.

Ділянка роду іншомовних слів, — це дуже складна й тяжка частина в

мові, але я попилъную розповідати про неї просто й ясно. Іншомовні слова подаю тут головно в тій формі, яку встановила в 1929 р. наша Правописна Комісія в Харкові своїм Правописним Словником Г. Голоскевича 1929-го року.

II.

ЧОЛОВІЧИЙ РІД.

Отож, головне правило таке: коли чуже слово в нашій мові набуло собі твердого приголосного закінчення, то в нас воно чоловічого роду, хоч у тій мові, звідки прийшло, воно могло бути й іншого роду.

Ось трохи слів чоловічого роду: аванс, антипод, архитект, атлет, бар'єр, бланк, браслет, етюд, зигзаг, кадр, катафалк, клавіш, конверт, коментатор, конклав, курсив, локомотив, лорнет, маневр, маршрут, нітроген, ноктюрн, пал'ятив, період, рецепт, рецидив, реквієм, сорт, суп, сюрприз, тариф, томат, фарс, фонтан, шанс, шантаж, шарф і багато ін.

Усі ці слова закінчуються на тверду приголосну (цебто не мають **-ь** на кінці), а тому в нас стали словами чоловічого роду, стали такими за законом аналогії до наших слів, про що я розповідав раніше.

Ці й подібні слова різні слов'янсь-

кі мови приймають по-своєму; напр. мова польська любить ці слова ожіночувати. Скажемо, слово тариф і в мові французькій, і в мові німецькій чоловічого роду, як і в мові нашій, але мова польська переробила його на тарифа. У польській мові жіночого ж роду: клявіша, копула, курсива, фарса, шанса й ін., тоді як ці слова в нашій мові чоловічого роду.

На основі головного правила, що чужі слова в українській мові українізуються, цебто приймають рід згідно з законами нашої, а не чужої мови, розгляньмо декілька цікавих випадків.

Серед позичених слів у нас є чимало грецько-латинських слів на -ум, -юм, що прийшли до нас головню з мови латинської. В латинській мові всі ці слова ніякого роду (неutra), але через те, що вони закінчуються на тверду приголосну, вони в нашій мові, згідно наших законів, стали словами чоловічого роду.

Це будуть слова: декорум, індивідуум, кольоквіум, меморандум, консиліум, максимум, мінімум, опіум, пленум, референдум, технікум, ультиматум, фатум, форум і т. ін.

Закінчення -ум, -юм у цих словах сильно почувається чужим у нашій мові, і вже нерідко мова відкидає його або українізує на -ій: Псалтир,

кальцій, критерій, морфій, натрій, привілей, опій, радій або рад, і т. ін. Цебто, мова остаточно націоналізує й очоловічує ці слова.

Напр. Ол. Корнійчук у своїй комедії 1958 р.: Чому посміхалися зорі" подає: Вільний індивід 24, Сміливий індивід 53.

Таким чином треба писати й говорити: довгий меморандум, труйливий опіум (опій), всенародній референдум і т. ін. У мові польській слова на -ум кінче ніякого роду: те технікум, але літературна українська мова цього не знає й не приймає.

Правда, на західньоукраїнських землях ці слова часом вимовляються, як слова ніякого роду, але це просто живі полонізми, цебто запозичення з польської мови. У своїй "Історії української літератури" проф. М. Грушевський добре пише: Потрібний мінімум, Релігійний декорум, Злий фатум і т. ін.

У мові польській слова на -ум не змінюються, а в нас вони вільно відмінюються: з цим меморандумом, з цього мінімуму, цим максимумом і т. ін.

У польській мові, за впливом мов латинської та італійської, багато назв живих істот на -ит, -іт, -ист, -іст приймають -а на кінці, напр.: антисемита, артиста, дипломата, езуїта,

комуніста, публіциста й т. ін. Українська мова цього не знає, й уживає цих слів без **-а**, напр.: антисемит, артист, аскет, Архимандрит, атеїст, дипломат, ентузіяст, езуїт, машиніст, Митрополит, публіцист, соліст, і т. ін. Правда, в XVII ст. і в нашій книжковій мові часом були такі форми, як Митрополита, езуїта й т. ін., але це було просте запозичення з польського, яке час зовсім викинув із нашої мови. З того часу позоставилися тільки ще такі слова, як піїта, бастиста.

Цікаві часті іншомовні слова на **-ль**, — у нашій мові вони звичайно чоловічого роду, напр.: автомобіль, антресоль, баль, вуаль, деталь, дуель, емаль, контроль, ліноль, нікель, нуль, пасквіль, пензель, перкаль, пістоль, портфель, рашпіль, рондель, рояль, тюль, шрапнель, штампель і т. ін. Слова ці різні слов'янські мови сприймають різно, напр. у мові польській вони часто приймають **-я** на кінці й стають словами жіночого роду, наприклад контроля. У мові російській ці слова позоставляються з **-ль** на кінці, але теж часто жіночого роду, напр.: та вуаль, дуель, роль, рояль, шрапнель і т. ін. Як бачимо, мова українська виробила тут собі окреме самостійне місце. Правда, слово мораль позоставляється ще жіночого

роду (у польській мові *mogał* чоловічого роду).

Ці слова на **-ль** у чужих мовах, у французькій і німецькій, звідки вони прийшли до нас, не все одного роду, — то чоловічого, то жіночого, а то й ніякого (у мові німецькій, напр. *дуель*, *пасквіль*). У мові французькій ці слова частіше чоловічого роду, але нерідко бувають і роду жіночого, напр.: *пасквіль*, *перкаль*, *пістоль*, *мораль* і ін. У мові німецькій ці слова або чоловічого, або жіночого роду, не конче такого, як у мові французькій, звідки вони до неї поприходили. Але наша мова попроварила ці слова за своїми: *коваль*, *паль* і т. ін., і надала всім їм чоловічого роду.

Усі чужоземні назви місяців: *январ*, *февраль*... у нашій мові чоловічого роду, бо при цих назвах усе мислиться "місяць".

Слова меблі й сутерини в нашій літературній мові не мають однини, уживаються тільки в множині: У хаті гарні меблі, Холодні сутерини, Він живе в вогких сутеринах.

III.

ЖІНОЧИЙ РІД.

В історії роду іншомовних слів в українській мові кидається в вічі велика схильність до ожіночення, до

фемінізації їх, цебто надання їм закінчення **-а, -я**.

Вплинув на це найперше такий же помітний процес ясної фемінізації в своїх власних словах, про що я розповідав вище: церковь — церква, пісьнь — пісня, мишь — миша, продаж — продаж, широчінь — широчина, купіль, — купеля й т. ін.

По-друге, вплинув на це й такий самий процес у мові польській, де він надзвичайно сильний і широкий. Навпаки, мова російська ввесь час стримує в нас цей процес фемінізації (ожіночення), бо сама його не знає.

Ось короткий список слів, що в українській мові вже ожіночилися: адреса, алюра, атака, афіша, багета, бронза, вакансія, візита, геранія, етикета, жирафа, інфлюенца, каса, каскада, клумба, кобура, комода, коректа, коректива, краватка, лімона, лімонада, манера, мансарда, мармелада, мігрень, оркестра, папіроса, парада, променада, пудра, резерва, рима, тандита, туалета, фасада, флейта, флота, цитата, шпалера, яхта й т. ін.

Правда, окремі слова, може й під впливом російської мови, ще сильно борються за свій чоловічий рід, напр.: анекдот, багет, зал, лимон, флот і т. ін., але загальний процес ожіночення слів у нашій мові заливає й їх. Взагалі ж, процес ясного ожіночення

чужих слів у нашій мові такий сильний, що напевно за кілька десятків років зовсім себе вирівняє й запанує, якщо не буде насильного спинення його.

Цікаво, що в мові польській чимало з цих слів роду чоловічого, напр.: адрес, атак, афіш, бронз, ваканс, паперос, пудер, флет і т. ін. А це вказує, що процес фемінізації в українській мові — самостійний.

Звичайно пишемо й говоримо адреса, але адрес-календар, бо це означає календар адрес.

Цікаві грецькі слова на -ма, що частіше приходили до нас із мови латинської, де вони ніякого роду. У нас вони затримали повну свою форму на -ма, а як слова на **-а**, стали обов'язково словами жіночого роду. Напр.: аксіома, анаграма, анáтема, діяграма, діядема, емблема, епіграма, ідіома, монограма, поема, проблема, програма, система, схема, телеграма, тема, теорема й т. ін. Мова польська любить переводити ці слова на чоловічий рід, напр.: проблем, програм, систем, телеграм, поемат, темат і т. ін., але в українській літературній мові цього не буває, — усі слова на-**ма** тільки жіночого роду, за аналогією до своїх власних подібних слів на **-а**.

Ці греко-латинські слова на -ма мови французька, німецька, англійсь-

ка й ін. також знаціоналізували, — відкинули чуже їм закінчення **-т**, а мова французька знаціоналізувала й рід, перевівши їх до роду чоловічого, тоді як мова німецька позоставила їх при роді ніякому (середньому).

Процес фемінізації (ожіночення) слів захопив уже в українській мові й грецькі слова на **-іс**: ми їх знаціоналізували, відкинувши **-іс**, і вживаємо в роді жіночому, а не чоловічому. Напр.: анабіоза, аналіза, аскеза, еліпса, криза, наркоза, оаза, прогноза, теза, фаза, фраза й т. ін.; але анабазис чол. роду.

У грецькій мові ці слова на **-іс** жіночого роду, напр. базис. Але слов'янські мови сприймають їх не однаково; напр. мова польська любить їх фемінізувати, але мова російська вживає їх часто в роді чоловічому беззмінно, напр.: базис, генезис, еліпсис, кризис, тезис та ін., цебто не змінює їх форми, але часом таки відкидає чуже **-іс**, напр.: анабіоз, аналіз, гипноз, наркоз, оаз, психоз, прогноз і т. ін.

Проте в нашій мові кілька слів іще позоставилися без зміни, без кінцевого **-а**, напр. анабазис, Апокаліпсис, катихизис (а не катехизм), — це слова чоловічого роду, яких процес фемінізації роду ще не переміг.

Як я вище розповідав, слова на **-ль**

звичайно в нас чоловічого роду. Але процес ожіночення охоплює поволі вже навіть і ці слова, і тепер у нашій літературній мові прийнято писати й говорити: аванзала (**-ля**), авреола (**-ля**), аквареля, бацила (**-ля**), бандероля, ваніля, горила, зала-зая, капсуля (а не капся), кахля, непареля, паралеля, парасоля, педаля, роля, туфля й т. ін.

Боротьба між формами на **-ль** і **-ля** точиться вперта й безперервна, а тому повстають і подвійні форми: бандероль — бандероля, пантофель — пантофля, пароль — пароля, патруль — патруля, туфель — туфля, монополь — монополія, роль — роля, але перемагають у цих словах форми жіночого роду на **-я**.

В іншомовних словах на **-ин** в українській мові боротьба родів чоловічого й жіночого надзвичайно вперта, але ще не закінчена. Прийнято в літературній мові писати й говорити: аніліна, бензина, керосина, парафіна, цитрина. Але не мало таких слів іще не фемінізовано, і вони позоставляються словами чоловічого роду, напр. прийнято писати алізарин, гліцерин, кокаїн, нафталін, нікотин.

А то маємо подвійні форми, напр. вазелін і вазеліна, маргарин і маргарина.

Сусідні мови тягнуть українську на

зовсім інші дороги: польська всі ці слова ожіночує на -іна, російська позоставляє їх в чоловічій формі на -и.

В українській мові процес ожіночення слів такий сильний, що він безумовно таки захопить усі ці слова й перетворить їх на слова на -ина. Це тільки питання часу правного оформлення живого й сильного процесу ожіночення слів у нашій літературній мові. Звичайно, якщо не буде насильної русифікації української мови.

IV.

ДВОРОВОДІ СЛОВА.

Із усього вищесказаного стає ясним, чому в українській мові є ще чимало слів подвійної форми, цебто подвійного роду. Багато двородових слів ми бачимо серед своїх власних слів, про що я вище розповідав, а ще більше їх серед слів запозичених із інших мов. Взагалі, у нашій мові в певних групах слів помічається вперта боротьба чоловічого роду з жіночим. І звичайно жіночий бере гору.

Напр. ось у цих словах у літературній мові вживається двородова форма, але частіш чоловіча: альков — алькова, амвон — амвона, дублет — дублета, вірш — вірша, пінцет —

пінцета, привілей, — привілея, Псалом — псалма, прасок — праска, ранг — ранга, ресторан — ресторація (а не реставрація), філігран — філіграна, цикорій — цикорія, шприц — шприца й т. ін.

А ось ці двородові слова в українській мові частіш жіночого роду: биндюга — биндюг, кольофонія — каніфоль, метода — метод, оркестра — оркестр, пунсона — пунсон, ратуша — ратуш, рафінада — рафінад, редута — редут, фалда — фалд, цукерка — цукерок, чоколяда — шоколад, шаржа — шарж, юхта — юхт і т. ін.

А то одне й те слово має дві форми, але обидві жіночого роду: кадрий і кадрия, короґва і короґов, або хоругва і хоругов. Звичайно парасоля жін. роду, але часта й форма чол. роду парасоль. Ще недавно був Єлисавет (з церковнослов'янського), а тепер тільки Єлисавета чи Лисавета. Гоголь не зрозумів, що в старих списках писали Єлисавет, і безвинно висміяв Собакевича.*

Часом зміна роду в слові зв'язана з його значенням, напр.: радій (метал) і радіо (апарат, чи передане

* Див. статтю Ів. Огієнка: Єлисавет Воробей, "Филологічеськія Записки" 1917 р., Вороніж.

ним), семінар (науковий відділ) і семінарія (духовна), модель ч. р. (зразок) і модель ж. р. (моделька, натурниця), й т. ін.

V.

НІЯКИЙ РІД.

Усі слова на **-о, -е** по загальному в нашій мові правилу для своїх слів, — ніякого роду, без огляду на те, якого роду вони в тій мові, звідки взяті. Слово вікно, поле в нашій мові ніякого, тому, за законом аналогії, ніякого роду й слова: авто, бюро, какао, пальто, піяніно, соло, трю, фіяско, фортепіано, експозе, купе, негліже, турне, факсиміле (-ле), шимпанзе, шосе й т. ін.

Усі слова невідмінні також ніякого роду: ательє, попури, парі, мерсі, турне.

Звичайно пишемо й говоримо конклав чол. р. (а не конклаве н. р.), темп і рідше темпо. Академія Наук дає риск, але в нас шириться й ризико з польського.

Звичайно вживаємо знаціоналізовано: Християнство, протестантство, католицтво, — це українізовані форми; зовсім чужі: Християнізм, протестантизм, католицизм. Звичайно кажемо шпигунство, форма шпіонажа в літературній мові мало знана.

VI.

НАСИЛЬНЕ СПИНЕННЯ ФЕМІНІЗАЦІЇ РОДУ.

Новий академічний правопис 1945-го року* у справі роду іншомовних слів круто повернув у бік російської мови, — він — з урядового наказу — насильно спинив процес фемінізації (ожіночення) роду в українській мові. Підстав на це жодних, крім одного: так буцім вимовляють. Але хто так вимовляє? Так не можуть без урядового насилля вимовляти ті, хто мову справді знає природно!

Як ми бачили вище, фемінізація роду іншомовних слів — це нормальний історичний процес в українській мові, який сильно й глибоко захопив українську народню мову. Правопис 1927-го року не спиняв цього процесу, а правопис 1945-го року силою спиняє його.

Ось табличка родів слів по двох Словниках, — Голоскевича 1929 р., і Кириченка 1955 р.

Голоскевич: Кириченко: Рос. форма:		
аналіза	аналіз	анализ
баль	бал, з балу	бал
бандероля	бандероль	бандероль
газеля	газель	газель
діягноза	діагноз	диагноз

* Про нього див мою працю: "Наша літературна мова" 1959 р. ст. 305-311.

зала	зал і зала	зал і зала
коректіва	коректів	коректів
метод і метода	метод	метод
психоза	психоз	психоз
роля	роль	роль
туберкульоза	туберкульоз	туберкульоз
флянеля	фланель	фланель
цикорія і цикорій	цикорій	цикорій
шинеля	шинель	шинель

Ця коротенька табличка ясно показує, що новий “академічний” правопис таки силою накидає нам російську форму роду іншомовних слів, а наш притаманний віковий процес фемінізації роду силою спиняє.

Звичайно, насилля позостанеться тільки насиллям, і силою накинених нам російських форм ми не приймаємо і не приймемо.

Проте ожіночення роду іншомовних слів — це загальноукраїнський процес. Ол. Корнійчук це добре знає, і пише в своїй комедії 1958 р.: “Чому посміхалися зорі”: У повітрі літає мікроба 7, Мебля — птиче око 10, — але надає ці форми “простим” людям. Але на ст. 16 “Тихо шепотів свою роллю” вкладає в уста інтелігентній людині.

Урядовим наказом — для русифікації — можна український мовний закон полутати, але не спинити.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

Рід географічних назов.

Вище я докладно вияснив усі головні питання роду слів в нашій мові, а тому не буду тут цього повторювати. Зроблю тільки головний висновок: географічні назви підпадають усім тим законам, за якими йдуть і звичайні наші слова.

Серед географічних назов живими істотами є тільки назви мешканців та мешканок, рід яких є природний, а тому ясний.

Що ж до назов неживих, то їх рід розпізнається по їхньому закінченню.

1. Назви з твердою приголосною на кінці (без **-ь**) всі чоловічого роду: Йордан, Ніжен, Ромэн, Мозир, Сибір і т. ін. Чоловічого роду й Содом, Копенгаген (польське Содома, Копенгага). Так само Ериван, Нахічеван.

Чоловічого ж роду всі прикметникові назви на **-ів, -ов, ин** (при них мислиться: город), а також назви на **-ець, -ель, -піль**, напр.: Борщів, Краків, Шклов, Лебедин, Чигирин, Дінець, Ковель, Гостомель, Ямпіль і т. ін. Але річка Орель — жіночого роду.

Назви на шелесну **ж, ч, ш** звичайно чоловічого роду: Вороніж, Меджибіж, Сураж, Бахмач, Галич, Овруч, Паволоч, Смотрич, Угліч, Іртиш, Сіваш, Паріж і т. ін. Це давні наші прикметники на **-ь** до слова город. Але назви: Сож, Керч, Січ і Случ — жіночого роду.

Усі імена на **-ень, -інь, -унь** — чоловічого роду: Відень, Ільмень, Коростень, Ірпінь, Корсунь, Лянцкорунь, Солунь, Торунь і т. ін. Але річка Мезень ж. р.

Чоловічого ж роду: Ліль, Люневіль, Тіроль і ін., а також Перемишль, Чорнобиль і інші.

Географічні назви на **-нь** вдавнину були прикметниками до слова “город”, а тому всі вони чоловічого роду. Напр. в Іпатієвому Літопису маємо: до Корсуня, із Рязаню, Тмутороканю. У “Слові о полку Ігореві” 1187 р. читаємо: “Поискати прада Тмутороканя”. У пам’ятках XVII-го віку маємо: до Корсуна, к Корсуну, із Уманя.

2. Жіночого роду будуть усі назви на **-а, -я**: Одеса, Орша, Падуя, Ушиця й т. ін. У жіночому роді на **-а** вживаємо й Балтика (польське Балтик чол. роду), Картагена, Ковна, Куп’янка (рос. Карфаген, Ковно, Купянск), Вільна.

Багато назов на **-ь** звичайно жіно-

чого роду: Бершадь, Либідь, Прип’ять, Рось, Русь, російські Обь, Пермь, Тверь і т. ін.

Усі географічні назви на **-ань** — тепер стали жіночого роду: Астрахань, Березань, Бретань, Дёрмань, Казань, Кубань, Пóзнань, Рязань, Сизрань, Тамань, Шампань і т. ін. Вдавнину всі свої слова на **-нь** були в нас прикметниками до слова “город”, а тому всі були чоловічого роду. Але з бігом часу слова на **-ань** перестали відчуватися як прикметники, та й слово “город” змінилося в нас на “місто”, тому й рід слів на **-ань** змінився на жіночий.

Слова на **-инь** також жіночого роду: Во́лінь (по-польському чол. роду), Горинь.

Бажання творити яснішу щодо роду форму бачимо вже в Іпатієвому Літопису, в якому читаємо: черес Горину (це річка Горинь), к Горині, То волость моя по Горину 276. 281, Радим (сів) на Сою 7 (Сожа, це річка Сожь), Ріку Нилу 2, Ріку Тигру 2, Теревовл 167, Пойде к Теревовлу 321. Стародавні Теревовль і Тихомль чоловічого роду, тепер брелять як Теревовля, Тихомля жіночого роду. У пам’ятках XVII-го віку знаходимо: под Бершадом, около Познання, Січа, на Січу, Паволочью.

3. Назви на **-о, -е** — ніякого ро-

ду: Ворскло (рос. Ворскла), Городище, Погребище, Ставище. Але Дніпро чоловічого роду, бо стара назва була Дніпр -- чоловічого роду.

Усі назви на **-я** з подвоєною приголосною перед ним — ніякого роду: Краснопілля, Забужжя, Поросся, Підгір'я, Полісся й т. ін.

Прикметникові назви на **-е** — ніякого роду: Гадяче, Дубне, Жаб'є, Здолбунове, Рівне (рос. Ровно), Полонне, Рокітне й т. ін., — при всіх них мислиться — “місто”.

У нашій мові є багато назв ніякого роду на **-ське**, напр.: Лисичанське, Луганське, Новомосковське, Печерське, Рильське й т. ін., — при всіх них мислиться “місто”. У мові російській ці й подібні назви тільки чоловічого роду на **-ск**, наше **ськ**: Вітебськ, Курськ, Луцк і т. ін., — мислиться город.

У західноєвропейських географічних назвах багато таких, які в нашій мові невідмінні; це будуть назви на **о, е, і, у**. Рід ці назви приймають тільки від того імені, яке визначають. Назви островів сприймаємо за чоловічий рід: Розкішний Капрі, Багатий Борнео, Гаїті, Ферро й т. ін. Коли це річка чи гора, то роду жіночого: Таємнича Замбезі, Міссісіпі, Міссурі, Шпре, Оріноко, Висока Чімборасо. Коли це місто, то роду нія-

кого: Гарне Бакú, Сочі, Поті, Генькоу, Нансі, Осло, Марокко, Остенде й т. ін. Ніякого роду й озера: Тихе Онтеріо.

ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК ЧОЛОВІЧОГО РОДУ В ФОРМІ РОДОВОГО НА -А.

НАРИС ІЗ ІСТОРИЧНОЇ СКЛАДНІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

I.

ІСТОРІЯ ПОСТАННЯ ЦЬОГО ПРОЦЕСУ.

З найдавнішого часу, дець ще в праслов'янській добі, в мові давньослов'янській знахідний відмінок (акузатів або коротко: А) іменників чоловічого роду втратив ув однині своє окреме від відмінка назовного (коротко: Н) закінчення, чому тепер ані одна слов'янська мова не має його.

В т. зв. основах на **о** чоловічого роду знахідний відмінок кінчився колись на носову голосну — на носове **ь** (йор). Але носовий характер у цьому **ь** рано зник, а пізніше зникла і голосова сила **ь**, чому відмінки Н та А чол. роду в однині (Н¹ і А¹)* збіглися в одному закінченні. Те саме ста-

* Для скорочення зазначаю відмінок називний через Н, а акузатив (знахідний) через А, родовий (генетив) через Г. Число зазначаю вгорі справа: через 1 — однині, 2 — двоїні і 3 — множині.

лося і в словах основ на **й** чоловічого роду (основи на **и** коротке).

Це відразу поставило мову в дуже скрутне положення, бо мова завсіди свідомо прямує до повного й легкого розрізнення (диференціяції) всіх відмінків їх закінченнями. Справді, коли трапилося, що Н і А мають зовсім однакову форму, тоді це викликає часте непорозуміння в нашій мові, бо ми не можемо відразу й без надуми знати, де саме маємо підмета (суб'єкта), а де прямого предмета (об'єкта).

Ось на це сучасні приклади із праць наших письменників: Скот вага зганяв, Могильницький 394. Шелестять казки осоки, Олесь (хто що шелестить?) і т. ін. Ці речення зовсім неясні: де підмет, а де предмет.

Або ось виразний приклад на цю форму. У "На прю" Р. Леонтовича, Львів, 1937 р., знаходимо на ст. 115 зовсім неясне: "Удар спинив шолом", а треба: "Шолом спинив удара". З цього прикладу видно, як і чому психологічно постали ці форми.

Або ось сучасний приклад. У романі Івана Ле "Наливайко" (Київ, 1953 р. ст. 298) читаємо: Кинджал Карпо запхнув собі за пояс". Це штучна зовсім неясна форма, а народня ясна: Кинджала Карпо запхнув собі за пояс (чи й за пояса).

У слов'янських мовах маємо два відмінки, що зовсім близькі своїм функціональним (діяльним) значенням,—це родовий (Г генетив) і знахідний (А). І через це близьке їх значення з бігом часу й трапилося, що мова зачала деколи визначати прямий предмет речівників чоловічого роду однині формою родового на **-а**, бо тут форма називного викликала б неясність і поплутання в реченні.

Сталося це найперше з іменниками, що визначали живі істоти, і згодом допровадило до того, що, скажемо, в нашій українській мові форма родового однини (Г¹) в цих словах геть чисто виперла форму знахідного (А¹) й рішуче скрізь заступила її, напр.: Покликав сина, Забрав коня і т. ін. (правдиві стародавні знахідні мали б тут бути: Покликав сынъ, Забрав конь, з носовими ъ та ѣ).

Але давні пам'ятки наші знають тут ще деяке хитання, напр. у Лаврентієвому Літопису (відпис XIV в.) читаємо не тільки звичайні нові форми: Не дамъ сына свого 81, Дьяволь прельсти Адама 102, але й архаїчне: Да имуть сынъ мой 81, Помяну конь 38 і т. ін.

З бігом часу геть усі чисто назви живих істот підпали цьому процесові, і в них запанував замісний відмінок на **а**. І взагалі наша мова, як і

інші, виразно відділює живі істоти від неживих.

У живій мові сильно діє процес т. зв. аналогії (уподібнювання), — постання нових форм під впливом подібних. Річ ясна, що форми іменників живих мусіли потягнути за собою й іменники неживі, цебто родовий замісний відмінок на **-а** взагалі став сильно намагатися заступити функції знахідного у всіх речівниках чоловічого роду.

Цікаво тут зазначити, що цей процес заступлення знахідного замісною формою родового на **-а** знаний тільки в роді чоловічому, і зовсім не захопив речівників жіночого роду, — бо цей рід має своє виразне відрізнення відмінків А¹ і Н¹ своїм власним закінченням. А це свідчить, що одною з причин заступлення знахідного замісною формою родового на **-а** справді було власне постійне й живе намагання мови розрізнити відмінки закінченнями їх.

Не ясно, чому цей процес зовсім не захопив і роду середнього; може тому, що в цьому процесі за праслов'янської доби довго закінчення Н¹ і А¹ були свої різні.

Про заміну знахідного відмінка замісною формою родового на **-а** багато вже писано в мовознавчій літературі, багато виставлено найрізні-

ших теорій про постання цього цікавого й сильного замінного процесу. Вказувалось, напр., що цей процес заміни розпочався перше в займенниках і тільки пізніше захопив і іменники. Підкреслювалось іще, що цей процес більше знаний при родовому частковому (пайковому, *genetivus partitivus*), що потягнув за собою й інші випадки, і т. ін. У багатьох випадках проте остаточно не в'яяснено ще, де тут ми маємо правдивий родовий, а де справді знахідний відмінок.

У нашій мові родовий частковий значенням своїм дійсно сильно відрізняється від відмінку знахідного. Але справа не тільки в цьому: коли кажемо: Дай хліба, Сип борщу, то мислимо певну неокресленість цих предметів, — дай якого-будь і скільки-будь хліба, якого-будь і скільки-будь борщу і т. ін. Коли ж хочемо вказати на докладну повну окресленість предмета, тоді кажемо: Дай мені оцей хліб, Сип он той борщ, а не який інший. Цебто, тут самим відмінком зазначаємо і певні значенні відрізнєння, хоч і тонкі.

II.

ПРЕДМЕТ НА -А В РЕЧІВНИКАХ НЕЖИВИХ РЕАЛЬНИХ.

Процес заступлення знахідного відмінка заміною формою родового на

-а охопив ув українській мові (крім іменників живих) тільки одну — хоч і дуже велику — групу неживих речівників чоловічого роду, а саме тих, що в родовому відмінку звичайно кінчається на -а (а не на -у), цебто, коли слово в родовому кінчиться на -у, то він не може заступати знахідного, і тоді його $A^1 = H^1$, а не Γ^1 . До певної міри це й дає нам ключа, щоб хоч трохи пізнати дійсну причину й істоту цього цікавого явища в нашій мові.

Українська мова, як і інші слов'янські мови, від найдавнішого часу граматично сильно відрізняє іменники чол. роду живі від неживих; Γ^1 чол. роду перших усе кінчиться на -а, а других — часто на -у. Але стародавні люди сильно персоніфікували (уособлювали) всі ті речі, що їх часто бачили кругом себе, часто мислили їх як живі (пор. наші народні пісні, казки, легенди, оповідання, приказки і т. п.), а це й повело до того, що граматично всі ці неживі іменники з бігом часу ніби оживилися, і тому підпорядкувалися формам іменників живих, і, скажемо, в Γ^1 стали втрачати закінчення -у, і приймати -а.

Ось це й бачимо в процесі заступлення знахідного відмінка заміною формою родового: процес цей, звичайний для іменників живих, з бігом

часу потягнув за собою й іменники неживі, але тільки такі, що їх можна було ніби персоніфікувати, цебто ті, що не кінчалися в Г¹ на -у.

Як уже сказано вище, жива мова вимагає, щоб слухач ясно й відразу розумів, де в реченні підмет (на питання хто-що), а де прямий предмет (на питання кого-що). Коли знахідний відмінок слів чоловічого роду вже вдавнину втратив своє власне закінчення (носовий звук), то це потягло поплутання відмінків називного й знахідного: Віл перекинув віз. Це повело до постанови замінного (родового відмінка) на -а: Віл перекинув воза, а це для слухача вже зовсім ясне, а мова всіма своїми способами вимагає, щоб бути ясною.

Цей новий відмінок на -а істотою своєю зовсім не є відмінком родовим, бо він у реченні править за знахідного. А своєю формою він не знахідний. Це власне новий відмінок, — заміний на -а, яких у нашій мові є кілька. Напр. маємо заміний давальний на -ому в прикметниках замість місцевого на -ім: Соловейко співав у густому садку, замість давнього: у густім садку.

III.

ЯКІ РЕЧІВНИКИ ПІДПАДАЮТЬ ПРОЦЕСОВІ ЗАМІНИ.

Процес заміни знахідного відмінка замінною формою родового на -а розпочався в нашій мові з глибокої давнини, і тому з бігом часу захопив багато різних іменників. Це все будуть назви головно реально існуючих кругом нас речей, речей тих, які ми добре знаємо й бачимо біля себе.

Я поділю тут ці назви на різні групи. Пригадую, що всі вони в родовому відмінку звичайно мають -а, а не -у.

1. З дуже давнього часу сюди належать найперше назви частин нашого чи звіриного тіла: ніс, рот, лоб, язик, палець, ніготь, кулак, лікоть, живіт, хвіст, ріг, чуб, вус і т. ін. чоловічого роду: Витри носа, Закрий рота, Перехрести лоба, Висолопив язика, Відтяв пальця, Зрізав нігтя, Виставив кулака, Забив ліктя, Розпоров живота, Остриг чуба, Укоротив хвоста, Збив рога і т. ін.

2. З давнього часу сюди належать назви хатніх і взагалі близьких нам речей: ніж, глечик, каганець, мотуз, віник, макогін, сірник, кошіль, серп, віз, ключ, плуг, топір, деркач,

дрюк, кіл, нагай, батіг, годинник, кіш, цвях, ківш і десятки т. ін.

3. Меблі: ослін, стіл, диван, фотель.

4. Назви одержі: кожух, жупан, пас, пояс, черевик, кашкет, плаш, бриль, капелюх, фартух, халат, мундир, чобіт, піджак і т. ін.

5. Назви їжі: Колач, сухар, бублик і т. ін.

6. Назви дерев: дуб, граб, явір, бук, бузок, лист, пень і т. ін.

7. Назви монет: дукат, шеляг, п'ятак, карбованець, рубель, лев і т. ін.

8. Горбід: будяк, буряк, окріп, гарбуз, огірок, кавун і т. ін.

9. Поле: сніп, околот.

10. Зброя меч, штик, револьвер, пістолет, пістоль, кулемет і т. ін.

11. Зазначу тут, що коли вищеподані назви реальних речей мають кінцівку **-ак, -ик, -ік, -ець**, то в цих словах наш процес особливо сильний. Бож це часті закінчення живих істот. Напр.: кулак, бублик, пеньок, кухлик, дрючок, кілок, бузок, зшиток, олівець, ремінець, каганець, корінець, папірець і десятки т. ін.

Я тут перелічив усі головні групи слів, що підпадають сильному в нашій мові процесові заміни знахідного формою родового на **-а**, який широко відомий по всій Україні. Усі ці слова мають такі головні прикмети:

1. У родовому відмінку кінчаються на **-а**, а не на **-у**.

2. Усе це слова, які ми можемо брати в руки й бачимо їх. Іншими словами, усе це слова, які ми дуже часто вживаємо, а то й персоніфікуємо їх.

3. Знахідний їх відмінок тут завжди замінений, цебто конче закінчується, як і родовий, на **-а**: Купив воза, Утер носа і сотні т. ін.

Коли в нашому випадкові маємо непрягий предмет, а з прийменником, що вимагає по собі знахідного: на, за, в **-у**, про, — то прикметник не заважає дії згадуваного тут процесу заміни. Напр.: Сів на воза, Проміняв за стола, Почепив окуляри на носа, Встромив у рота, Угнав у пальця, Каже нам автор про свого прототипа (Єфремов), Зліз на того дуба ("Труди" II. 35).

IV.

ПРЕДМЕТ ІМЕННИКІВ УЯВНИХ МАЄ ФОРМУ НАЗОВНОГО.

Але українська мова знає й другу групу неживих іменників, — це назви предметів уявних, реально не існуючих, що їх до рук не візьмеш, і що їх власні очі не бачать. Персоніфікувати цих іменників легко не можна. У більшості це речівники, що їхній Г¹ може кінчитися або кінчиться на **-у**.

Та й в живій народній мові їх не так і багато.

Усі ці іменники в народній мові відомі мало, а тому не підпали впливу іменників першої групи, цебто живих чи персоніфікованих, а тому їхній знахідний відмінок не прийняв заміної форми родового, цебто, утративши носовість у закінченні, збігся з формою називного. Напр.: Почув стид, має розум, зробив гріх, бачив переляк, витримав сміх і т. ін.

Сюди належать найперше всі імена уявні (абстрактні), напр. у С. Єфремова, "Ів. Франко" 1926 р.: Складати життєпис 10, Придбав собі великий запас вражіннів 23. Любов дає зміст життю 183. Франко мав право цей виклик кинути 202.

Збірні: Покинув полк, народ, ліс, очерет, ячмінь.

Матеріальні: Бачив сніг, лід, шовк, пісок, хліб, попіл, цукор. Везуть возами ладан, Шевченко 375.

Неживі іменники, перейняті з чужих мов, особливо ж мало поширені: Бачив факт, знайшов документ. С. Єфремів, "Ів. Франко" 1926 р.: Беручи епітет цей 203.

Чужі назви місцевостей: Відвідав Берлін, Париж, Єрусалим, а часом і свої: Дон, Сибір.

Назви матерій, гірських порід і хімічних тіл: Зіпсув шовк, оксаміт, азот і т. ін.

Назви мір: у Номиса ("Приказки" 1864 р.): Дайте корець браги 2515. Чубинський, "Пісні": Наварила гарнець бобу У. 1140, і т. ін. Але ці назви мір на **-ець** можуть мати знахідного і на **-а**.

Більшість цих слів у родовому мають **-у**, а не **-а**.

V.

ЗАМІННИЙ НА -А ВІД СЛІВ УЯВНО-РЕАЛЬНИХ.

Мова знає багато таких слів, які належать уявним назвам, але які ми аж надто часто вживаємо. Це будуть уявно-реальні речі.

Ця група дуже велика, а з часом вона ще й поширюється.

Ті слова, що в родовому мають **-а**, легко сприймають заміну форму, бо й вона на **-а**. Але процес замінного відмінка такий сильний, що в цій групі він захоплює часом і слова з родовим на **-у**. І власне цей процес доводить до того, що уявні іменники часто мають у родовому то **-а**, то **-у**.

Сюди належать назви:

1. бійок: прочухан, ляпас, лящ, потилишник, помордасник.
2. Погода: вітер, мороз.
3. Світила: місяць.
4. Дні тижня: понеділок, вівторок і четвер: Стратив понеділка.

5. Міри, вага: фунт, метр, гарнець.

6. Місяці всі: Стратив липня.

7. Назви граматичних термінів чол. роду: іменник, прикметник, числівник, займенник, прислівник, дієприслівник, підмет, присудок і ін., навіть назви латинські: інфінітив, дуаліс.

8. Назви танців: гопак, козак, полонез, вальс.

Щодо назов танців, то в таких виразах як: Танцювали козака, ударили гопака і т. ін. маємо тут чи не правдивий родовий, а не знахідний. Пор.: танцювати метелиці.

9. Коли появилася в нас письменність і постало багато різного писання на пергамені, а з XIV віку й на папері, то з бігом віків назви написаного стали мислитися як реально існуючі речі, і стали помалу підпадати процесові заміни знахідного формою родового на **-а**.

У теперішній час сюди належить багато слів, напр.: акт, протокол, статут, закон, договір, контракт, лист, журнал, словник, диплом, папір (акт), папірець, чек, Апостол (Книга) і багато подібних.

Слова на **-пис**: літопис, допис, спис, перепис, відпис, рукопис.

10. Цікаво, що коли ми якусь назву — навіть із групи уявних — ви-

разно реалізуємо або персоніфікуємо, то й тут тоді знахідний відмінок може прибрати заміну форму родового. Сюди належать, напр., такі слова: план, процес, прототип, начерк, проект, показчик, гімн, марш і багато подібних.

Подаю на це трохи прикладів, зазначаючи, що багато їх подано чи буде подано в інших групах.

Зачав бити вітра Чуб. 1872 р. І'6, Бодай того мороза марця Чуб. IV 81, З'їла сонце, з'їж і місяця, з'їж і зірочки — дрібні діточки Чуб. V 735 1874 р., Нехай він хоч і місяця з неба схопить, Марко - Вовчок, "Народні оповідання" 1866 р. ст. 139. Покликали Вітра й Мороза, Граматика С. Смаль-Столького 1914 р. 63 і т. ін.

Або: Склали протокола, Виграв процесу, Підписали статута, Написали контракта і т. ін. С. Єфремов, "Ів. Франко" 1916 р.: Каже нам автор про свого прототипа 31. "Щоденні записки" Т. Шевченка: Показчика склав Новицький VIII. М. Рильський, "Пан Тадеуш" 1927 р.: Процеса виграно 195, Пропонував розглянути проекта 156 і т. ін. (див. ще приклади далі).

Усі ці приклади виразно свідчать, що боротьба форм знахідного й родового не спиняється в нашій мові й тепер, і що вона шириться й захоплює й ті ділянки, що їх давніше не

мала, цебто, що процес живе й поширюється, хоч пуристична грамати-ка його й стримує.

Взагалі ж треба сказати, що група неживих іменників перша (реально існуюча) впливає на другу (речівни-ки уявні), і навпаки, — нерідко має-мо вплив уявної групи на реальну, чому в процесі заступлення знахід-ного формою родового маємо й не-мало різних відступлень від процесу звичайного.

VI.

СТАРОДАВНІ ПАМ'ЯТКИ ДОБРЕ ЗНАЮТЬ ЦЬОГО ПРОЦЕСА.

Заміну знахідного відмінка нежи-вих іменників чоловічого роду фор-мою родового на -а знаходимо по всіх живих слов'янських мовах, а то ознака, що явище це надзвичайно давнє. Тільки цього процеса різні слов'янські мови знають не в однако-вій мірі, — в одних він досить поміт-ний, а в других — зовсім малий.

Серед усіх слов'янських мов мова українська якраз і вирізняється тим, що вона процесом заміни знахідного родовим на -а знає в дуже широких розмірах. Процесом цього бачимо вже в найдавніших українських пам'ятках, а це ознака великої стародавності цього процесу.

Так, Пандекти Антіоха XI в. дають: Взяти хлѣба. Галицька Євангелія 1144 р.: Нѣсть добро от'яти хлѣба і т. ін. Лаврентіїв Літопис (з рукопису XIV в.): Постави кумира надъ рѣкою 78. Стрятинський Служебник 1607 р.: Помяни, Господи, града сего 168. Апостол Львівський 1639 р.: Проша-ху мира 30 (а в Апостолах московсь-кому 1574 р. і київському 1630 р.: прошаху миръ). Литовська Метрика 1497 р. т. 191 В: Просил в нас име-нейца Гостомля ст. 559, Просил в нас монастира 597, Он того монастира надказал 598, Просил в нас фольвар-ка 613, Просил в нас сельця на имя Лопаша 619, Просил в нас озера Бра-зина 682 і т. ін.*

Або ось Крехівський Апостол 1560-х років: Добывши ножа 89, До-кончивши свѣта 553, Видети трупа 355, Нехай устягнет языка своего 187 і т. ін.

Ось іще приклади з різних старо-давніх пам'яток. Новгородський I Лі-топис: Александра и дружину его казни, носа урѣзаша, під 6765 р. Блу-дящему съ черницею по закону носа ему урѣзати, Закон Грецький VI, ві-

* Над Литовською Метрикою, що перехо-вувалась у Варшаві, я довго працював і ба-гато посписував з неї прикладів.

ку XV. Вѣнця и быкы приводяште на указъ, Изборник 1073 р. 114 л.

Але в стародавніх церковнослов'янських пам'ятках звичайно маємо ще стару форму, однакову з формою назовною. Напр. Остромирова Євангелія 1056 р. Мт. 26. 51: Извлѣче ножь, свои. Гр. Наз. XI віку л. 14: Вынзе ножь, зарѣза Редедю.

VII.

ЗАМІННИЙ ВІДМІНОК НА -А ДУЖЕ ЧАСТИЙ В СХІДНЬОУКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ЖИВІЙ МОВІ.

Жива сучасна українська мова процесу заступлення знахідного формою родового на **-а** в неживих реально існуючих іменниках чоловічого роду знає надзвичайно широко й послідовно. Етнографічні збірники переповнені такими формами, а все це показує, що заміний відмінок на **-а** — це форма жива й істотна.

Ще раз підкреслюю, що ці слова звичайно мають свого родового на **-а**, а не на **-у**. Коли ж мають свого родового на **-у**, то цьому процесові заміни не підпадають. І це **-а** замінного відмінка часто наголошене.

Але цікаво підкреслити, що східньоукраїнські говори знають цього процесу значно сильніше, ніж говори західні; у цих останніх, напр., маємо

ще живу форму знахідного займенників мя, тя, ю, ню, тоді як східні говори її не знають.

Ось трохи прикладів із Чубинського: “Труды етнографическо-статистической экспедиции” 1872-1878 р. р.: Несем тобі вінка III 246, Дай нам того воза I 105, Зробив я воза I 106, Вона всім гарбуза давала II 92, Він зліз на того дуба II 235, Зашила Андрею живота I 182, Вирвав одного кавуна II 148 і т. ін.

Із Чубинського, том V 1894 р.: Як скочу голубця 10, Вдарила тропака 1131, Ти втратиш віночка рутяного 35, Пішла Гандзя в поле жати та забула серпа взяти 1141, Молодиці підпоїли і жупана підкроїли 1119, Ой дід бабі купив бути, а ще к тому й кожушка 1134, Та пішла жона на базар та купувати топора 1136, Він вихватив пістолета 1161, Дали в ткача деркача, дали в кравця буханця, дали в шевця ремінця 1163, На тобі п'ятака 1165, і сила т. ін.

Ось приклад з “Українські приказки” М. Номиса 1864 р., де зібрано добірний матеріал із народніх уст: Микола поставить кола ч. 507. 538, За короля Саса їж хліб та розв'язуй паса 679, За царя Саса їж хліб, хоч розпережи паса 679 (пор. польське: Za króla Sasa jedz, ríj i ropuszczaj pasa), Ой дай, жінко, нагая 943, Язика прикусити 1126, Прикуси язика 1126

Коли б пан за плуга взявся 1143, На зіму треба старатися кожуха 1201, І собаки не брехали, як кожуха вкрали 1889, Я його знаю, як лихого шеляга 2887, Уклав Бог душу як у пня 2915, Носа вкрутити 4174, Носа втерти 4175, Йому колись утруть носа 4175, Вкрутили хвоста 4176, Прибери пня, дай йому імня 11173, Прибери пня, то й пень гарний 11173, Вбери й пенька, то стане за панка 11172, Гостинця купив 12431, За Марусю п'ятака 12524, Дати ляща в пику 3852, Іззів ляща 3972 і десятки т. ін.

Ось селянин Ковельського повіту з Волині пише мені: Щиро прошу вислати чека.

VIII.

ТАК САМО ЦЕЙ ПРОЦЕС СИЛЬНИЙ І В МОВІ ЛІТЕРАТУРНИЙ.

Українська наддніпрянська літературна мова так само широко знає цього процеса. Ось трохи прикладів із наших письменників.

“Енеїда” Ів. Котляревського 1809 року: Дали нам греки прочухана I 14, Я вам потилишника дам 21, Урізати носа IV 24, Носа хоч кому утруть IV 28, За гріхи їм носа втруть III 32, Я дам тобі ляща в пику I 33 і т. ін.

У Т. Шевченка цей процес у повній силі. Напр. у “Кобзарі” 1910 р.: Дав би карбованця 84, Карбован-

ця дають 82, Вкраду п'ятака 338, Дайте ножа 94, Коржика мені спекла 365, Синові гостинця ховала 158, Я шага дам 128, Шеляга виймає 369, Укоротивши йому віка 392, Побачиш світа 196, Метелиці та гопака гуртом оддирають 60, Краков'яка оддирають, вальса та мазура 69, Вітер лама дуба, Вторгувала, серденько, п'ятака.

Часті ці форми у такого глибокого знавця народньої мови, як Марко Вовчок. Ось “Народні оповідання” 1861 р.: Простягає мені глечика 10, Я небожатам якого гостинця дам 19, Дам тобі на місяць карбованця 24, Дак ми зрубали дуба та й упустили в землю так, як Хреста 65, Купив вам гостинця 84, Ну лиш у хрещика 87, Нехай він хоч і місяця схопить 139, А вона плете свого вінка 143, Повісили вінка над водою 143, Зняла свого вінка 144; т. II 1862 р.: Дружки обсіли стола 66.

Стороженко: Генерал такого мені дав потилишника. “Марко Проклятий” 1879 р.: Іще вдару тропака 52, Дали драпака 122. П. Куліш “Чорна Рада” 1857 р.: Швидко ми вам хвоста вкрутимо 72, Вибивають під бандуру гопака 259. Мирний, “Хіба ревуть воли”: Іноді й буханця уліпить 26. Старицький, “Поезії”: Взяв пакета 12, Носить ножа 134. Б. Грінченко, “Під тихими вербами”

1910 р.: Силкувався крутити білявого вусика 75, Вхопив дрюка і т. п.

Дуже цікавого приклада знаходимо в “Чорній Раді” 1857 р. П. Куліша: в тексті він надрукував був: Каже, ухопивши за ус (ст. 132), але в кінці книги, в друкарських помилках ст. 429 виправив це на народне: Каже, ухопивши за уса (одного).

І. Нечуй-Левицький, “Старосвітські батюшки та матушки” 1884 р.: Достаючи рукою гарбузця 29, Дала гарбуза 29, Перехрестив рота 68, Дав сторчка 221 (з київського видання 1956 р.).

Для С. Черкасенка, доброго знавця живої народньої мови, це звичайні форми, чому його “Дон Хуан” 1930 р. переповнений ними. Я бачив авторського примірника цієї п’єси для дальшого видання, — скрізь ці форми знахідного перероблені на замінні форми родового на **-а**.

Подам трохи прикладів за азбукою цих іменників у формі родового.

Підкручуючи вуса 93. Здіймає капелюха 59. Скидає капелюха 65. Подає капелюха 107. Бере капелюха 115. Зриває капелюха 116. Кладе капшука 53. Бере капшука 54. Вхопивши капшука 77. Надливає келиха 112. Бере келиха 112. Бере кубка 50. Перехиляє кубка 83. Доливає кубка 97. Листа дістав 34. 35. Листа одержав

34. Держить листа 93. Показує на лоба 20. Бере персня 26. Скидає плаща 84. 108. В плуга запряг воли 88. Кидає повода 22. Дає йому поличника 35. 36. Затуляє рота 57. 65. 68. Затуливши рота 113. Затулив рота 118. Підіймає стека 22. Показує на стільця 85. Падає на стільця 104. Впіймати за хвоста 78. Крутити хлопця за чуба 58. Розв’яжеш язика 92.

ІХ.

ЗАХІДНЬОУКРАЇНСЬКА МОВА ДОБРЕ ЗНАЄ ФОРМИ НА **-а**.

Західньоукраїнська жива мова також знає заміну знахідного формою родового на **-а** в неживих іменниках чоловічого роду.

Ось трохи прикладів з “Етнограф. Збірника”, усе з Галичини: Виняв ножа І 19, Пішов під граба VI 172, Пішов під дуба VI 172, Виймає остатнього сухаря XII 84, Їден другому подав каміня, Рубати бодака XIII 5, Став під дуба XV 2, Пустив тумана XV 215, Доганяй вітра в полі XVI 228, Рубай дуба XVII 16 і сила т. ін.

Ось “П’єсни Галищкой и Угорской Руси” Я. Головацького 1878 р.: Сороківця міню І 113, Білий каменець на верха сплине II 55, Взяла на мене прута 148, Нам колача дайте 149, Очі мої за таляра, а брови за лева 216, Ляшок виняв пістоля 485, Казав кру-

ка бити в слупа 502, Та стань собі під явора 520, Сіла собі на явора 521, Дайте нам околота 696, З'їла би ти вітра III 331, Де такого кінця взяла IV 223, Вам дамо дуката 426, і сила т. інших.

Але заміна знахідного формою родового, як жива, пробивається проте й у писаннях придністрянських письменників. Так, у Федьковича, "Повісті" 1876 р.: Виймив мені сороківця 16. А. Чайківський, "Віддячився" 1922 р.: Запорожець добув ножа 9, "За сестрою" 4 вид.: Здійміть з мене мотуза 69. Б. Лепкий, "Мотря": Орхестр гукнув грімкого марша 13, Приспав лищарського духа 59, Супротивникам такого прохухана задали 140, Жіночка люба дере за чуба 155, Жінка поти люба, поки не візьме за чуба 170, Козака і гопака не обіцялися танцювати 233, Музика заграла польонеса 233, Сотник польонеса йшов 234, Чи можна починати козака 265, Музики вдарили козака 235, Волікла трупа до ями 310, Буря й дуба ламає 351.

Іван Филипчак, "За вчительським хлібом" 1932 р., Самбір: Танцювала вальса 24, Всунути хабара 32, Перетанцювала вальса 38, Напишеш йому листа 46, Музика урвала вальса 99, Перетанцює вальса 113, Пише йй листа 113, Написав довгого листа 116,

Засвітив сірника 180, Кожний дере носа 233, (Докінчили вальс 25, Треба: вальса).

Ю. Шкрумеляк, "Огні з полонини": Крикнув комендант, здіймаючи гвера 80.

Преса: "Новий Час" 1932 р. ч. 262 ст. 5: Князь помістив отвертого листа, 283: Доручив листа, Листа цього доручив, Вручив листа, Сказав про листа, Дістали листа, Показали листа, Носив листа, Одержав листа, ч. 278: Хотів доручити листа, ч. 289 ст. 3: Старий взяв папіроса. "Новий Час" 1933 р. ч. 1 ст. 13: Чи одержали нашого листа. "Діло" ч. 29 ц. р. М. Р.: Схоплювати духа чужої мови. "Нове Життя" ч. 1 ст. 4: А як дуба розпилю. "Самостійна Думка" ч. 1 ц. р. ст. 32: Мусимо привитати цього журнала. Лист адвоката д-ра із Рогатина: Пришліть чека.

Як бачимо, західньоукраїнська жива й літературна мова таки добре знають описуваного процесу, і часто вживають його.

Х.

НАУКОВІ ПРАЦІ ВИМАГАЮТЬ ФОРМИ НА -А.

Усі наші наукові граматики (Проф. Є. Тимченка, Проф. С. Смаль-Стоцького, Проф. О. Курилової й ін.) вразно зазначають оригінальність цьо-

го явища в нашій мові, і нікому з них і до голови не прийде забороняти вживати цієї форми, як це тепер робиться в Україні під Советами.

Так, проф. Є. Тимченко в своїй праці: “Українська грамати́ка”, Київ, 1917 р. на ст. 96 подає навіть як норму для української літературної мови: “Акузатив однини йменнів животних подібний до генітиву і кінчається на **-а**, а неживотних подібний почасти до генітиву, напр.: найди кия, найшов гриба, має рубля, упустив персня, зустрічає мороза, збудував млина, дай воза, найшла осо́кора, хвоста в зуби взяв, купити возика, сажати ключа, виняв ножа, прибори пня, розпережи паса, бити вітра, ножика держить, за плуга взявся, підійшов під дуба, вирізав здорового дрючка, бублика з’їсти, неклади пальця в рота. Всі приклади з фолькльорного матеріялу”.

Академічний “Російсько-український Словник”, 1928 р., що також подає норми літературного вживання окремих слів, дуже часто коло відповідних дієслів подає “що і чого”, цебто вживає знахідний у формі родового за явище нормальне в мові літературній. Напр. у т. III читаю: Набувати, набути, здобувати, здобути, добувати, добути що і чого, придбати що і чого 514, Надбати, наздобу-

ти чого 514, Одержавши цього листа 445, Полагодити, направити полаганого воза 373, Чабан з наймитом обладжували воза (М. Вовчок) 373, — Одержав листа 346, Лагодити воза 424, і десятки т. ін., що подається, як зразок.

ХІ.

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ЗДЕРЖУВАВ ЦЬОГО ПРОЦЕСА.

Жива російська мова здавна добре знає заміну знахідного формою родового, але мова літературна, — за церковно-слов’янськими впливами — цієї зміни не допускає, а пуристи чистоти літературної російської мови забороняють її зовсім. Ось тому під впливом російської школи в Україні й російської літературної мови часом знаходимо і в українських письменників наддніпрянських виразне оминання родового на користь знахідного, але це — русизм.

В “Енеїді” 1809 р. Котляревського немало всяких московізмів, а тому він частенько знає й прямий предмет іменників чол. роду в формі називного, а не родового, напр.: Обіщаюсь ляпас дати I 9, На голову бриль наложив 22, Піджав хвіст 23, Піднесла їм пирожок II 16.

Тим же російським впливом можна пояснити цю форму і в інших пись-

менників, а в поетів — ще й вимогами ритму. М. Рильський, “Пан Тадеуш” 1927 р.: Обдивитись пас 94, Ще не зв'язано мені світ 312, Докінчує полонез 325 (треба безумовно: Докінчує полонеза, бо тут скоріше взагалі правдивий родовий).

Взагалі ж російський вплив був дуже сильний, і захоплював навіть наших ліпших письменників. Напр. у “Старосвітських батюшках і матушках” 1884 р. Ів. Нечуя-Левицького знаходжу: Язык висолопив 32, Почала застеляти стіл 70 (за київським виданням 1956 р.), а тут безумовно треба: язика, стола, як і пише часом сам автор у інших своїх працях.

Правда, не брак у нас і таких пуристів (головно в Галичині), що штучні граматичні правила ставлять вище від живої мови, і завзято повстають проти заміни знахідного формою родового на **-а**. Така завзятість мало оправдана, бо це ж наша істотна й оригінальна мовна ознака, така часта в живій нашій мові й менше знана в інших слов'янських мовах, ознака, що відрізняє нашу мову й від мов сусідніх, російської та польської.

ХІІ.

ПОЛЬСЬКИЙ ВПЛИВ ЗДЕРЖУЄ ЦЬОГО ПРОЦЕСА.

Польська жива народня мова знає

заміну знахідного формою родового, але мова літературна, як і російська, звичайно оминає її (хоч знає: *Dała mi talara, Zapalił papierosa, Wydałem rubla* і т. п.). Ось тому почасти й під впливом польської школи, в Галичині і преса, і письменники часто вживають форму знахідного, а не родового. Напр.: Добув револьвер (“Гром. В.” 1922. ч. 55), Розліплено наказ (там само). В. Бирчак, “Василько Ростиславич” 1923 р.: Подали дручок II. 195. Юра Шкрумеляк, “Огні з полонини”: Черкаючи скоро сірник і засвічуючи каганець 9, Семен черкнув сірник 179, 181, Тримав Хрест 196, Засвітив каганець 14, Загасити каганець 15, Дочитав лист 14 і т. ін. М. Капій, “Країна блакитних орхідей”: Справте рукопис 12, Зняв з вішалки капелюх 12 і т. ін.

У “Буреверхах” 1933 р., переклад М. Рудницького, читаємо: Показав йому язик 38, Згубив на дорозі гарап 36, Вибрала собі гарап 35, Старушка принесла собі чайник і кошик 34 і т. п., — у всіх цих реченнях добрий придніпрянський стиліст напише форму замінного родового відмінка.

Б. Лепкий в “Мотрі” пише: Добув лист 331, Добув ящик 321, Написав лист 355, де форма родового на **-а** була б відповіднішою духові нашої мови. А в реченні: “Хоче ру-

шити віз (воза) з місця” 112 через це маємо повну неясність. Забувши ж про “граматику” і віддавшись живій мові, Б. Лепкий пише в листі: Вашого листа одержав.

Те саме, що маємо в Галичині, те маємо і на Буковині, — під впливом галицьких письменників, а головню під впливом стародавньої мови тут часто маємо форми знахідного чол. роду однакові з назовним.

Напр. у “Повістях” Ольги Кобилянської (Київ, 1955 р.) маємо: Він схопив капелюх 40, Най стулить рот 92 і ін.

ХІІІ.

БОРОТЬБА ОБОХ ФОРМ.

Процес заступлення знахідного відмінка заміною формою родового на **-а** ще далекий від остаточного закінчення в нашій мові. В живій українській мові боротьба цих форм ясно помітна, при чому, як я зазначив уже вище, по східноукраїнських говорах виразно перемагає форма родового на **-а**, чого не бачимо в говорах західноукраїнських.

Це звичайне явище в житті нашої мови: займаючи величезні простори, мова не однаково витворює навіть свої головні ознаки, — в одних говорах вони вже застарілися, а в других ще в процесі творення, напр. навіть

процес зміни **о, е** на **і** (напр. народ-нарід, вольний-вільний і т. ін.).

Боротьбі форм відмінків знахідного й замінного родового неживих іменників чоловічого роду дуже допомагає, як говорилося про ще на початку цієї статті, і загальне намагання мови — розрізнити граматичні форми та покінчений цей же самий процес у йменниках живих (животних). Цебто, маємо багато даних на те, що форма замінного родового на **-а** ще більше пошириться в цій боротьбі, і в багатьох випадках замінить форму відмінка знахідного, головню в назвах реально існуючих предметів, часто вживаних у мові.

Але поки що, боротьба йде невпинно, і навіть у мові живій народній часто маємо й давню форму знахідного, а не нову родового. Ось трохи на це прикладів із “Труды этнографическо-статистической экспедиции” П. Чубинського, 1874 р. т. V, Пісні (не забуваймо, що тут та чи та форма залежить трохи й від розміру, рими та ритму пісні): Припну фартух дорогий 10, Ой дід бабі на ізраду роздер кожушок іззаду 1134. Достав батіг 1138, А крук взяв друк, пішов підганяти 1145, Я сухар розмочив 1151, Що везеш? пирожок 1153, Що кум робе? кожух шиє 1153, Як ухватить горлиця макогін 1155, Ой купив їй новий серп 1171, Ой кинула новий

серп 1171 і т. ін., — більшість прикладів із західноукраїнських говорів (Поділля, Волинь).

Ще приклади з “Приказки” Номиса 1854 р., так само частіше з західноукраїнських земель: Надівай кожух 458, Кидай сани, бери віз 546, З москалем дружи, а камінь за пазухою держи 819, Жид-жид католик, загубив черевик 889, Хоч і надів жупан, все не цурайся свитки 1274, Кобила, що віз побила 2511, Хоч йому кіл на голові теши 2639, Мудрий чоловік не дасть за ніс водити 3075, Роззяпив двері, як теща рот 3160 і т. п.

Боротьбу форм виразно бачимо на тих прикладах, що часом знають обидві форми поруч себе. Напр. у Чубинського т. V 1874 р.: Пішла Гандзя в поле жати та забула серпа взяти, серп взяла, хліб забула 1143; Молодиці підпоїли і жупана підкроїли 1119, Із рукоп. збірн. Куліша, а ще ж саме з Волині: Мене дівки підпоїли, жупан мені підкроїли 1181. У “Приказках” Номиса подвійних форм повно, напр.: Прикуси язика 1126 — Іж борщ з грибами, держи язик за зубами 1109, Прибери пня, то й пень гарний 11173 — Убери пень, буде подобень 11171 і т. ін. Залежність від рими ясна.

Уживання обидвох форм не рідко бачимо і в наших письменників, як

доказ живої сильної боротьби цих форм, і як доказ сили самого процесу заміни.

XIV.

РАДЯНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ СПОЧАТКУ ШИРОКО ВЖИВАЮТЬ ЦЬОГО ПРОЦЕСА.

Сучасні наддніпрянські письменники так само дуже часто широко й вільно вживають форми родового замість знахідного. Напр. О. Курило, “Уваги” 1925 р.: Щоб висунути в реченні прикметника 58, Берега дати 81. Тичина, “Золотий Гомін” 1922 р.: Кулю в лоба глитаям 70. Остап Вишня, “Вишневі усмішки”: По вас буде побито нового-новісінького віника 15. М. Гладкий і К. Туркало: “Практичний російсько-український словник” пишуть ст. 3: Складаючи цього словника. М. Гладкий: Наша газетна мова, 1928 р. ст. 156: Подаємо тут дописа. На поштових радянських картках офіційно видрукувано: “Одержав листа своєчасно тому, що на листі зазначено індекса”.

Найкращим українським стилістом нашого часу треба вважати безумовно Максима Рильського (з Київщини, Сквирщина),* а найліпші зраз-

* Див. мою монографію: “Сучасна українська літературна мова. Мова М. Рильського”.

ки літературної української мови дав він у своєму високоцінному перекладі 1927 р. "Пана Тадеуша". І ото ж М. Рильський все пише: Казав йому ножа мисливського гострити 94, Узяв годинника 94, Возному казав папера проковтнути 172, Добувши папера з пазухи 173, Ножа приклавши до руки 218, Там обітер штика 236, Надіти встиг мундира 296, Взялись меча розглядати 308, Є кому віддати мого меча 309, Бере меча до рук 320, Вуса покрутив 323 і багато т. ін.

Подаю трохи більше виписок із "Міста" В. Підмогилного 1929 року. Добрий знавець народньої мови, В. Підмогильний так само на кожному кроці вживає заміної форми родового замість знахідного чол. роду, — це для нього звичайнісінькі форми.

Сівши в автобуса 115. Влаштувуть бенкета 229. Діставши бронхіта 119. Одержуючи букета 222. Танцювали вальса 198. Передаючи відписа 47. Вивернувши гаманця 239. Вони зішли на Володимирського горба 41. За гривеника довідався 54. Доглядати журналу 187. Одімкнув замка 12. Кинув інститута 175. Испита призначено на першу 14. Треба скласти і-

Львів, 1935 р. Відбитка з "Нашої Культури" за 1935 рік.

пита 24. Склав іспита 38. 42. Испита складено 39. Обтер каламаря 153. Одкривав каламаря 166. Глянувши на календаря 114. Узявся за капелюха 103. Насунувши капелюха 151. Приубрав капелюха 161. Скинув капелюха 178. Кинув капелюха 205. Насунувши капелюха 250. Скинувши кашкета 21. Наділи кашкета 139. Купивши квитка 115. Витягнув квитка 116. Посадила його на килима 205. Може дати ключа 33. Поклав під ганок ключа 108. Умовився про ключа 232. Перемінив комірця 114. Неспокійно розірвав конверта 11. 111. Концерта слухав 115. Почав одягати костюма 229. Переглянув листа 11. Повезла листа 42. Ховаючи листа 47. Згадав про листа 61. Тримаючи листа 62. Переглянути листа 112. Взяв листа 112. Викликав ліфта 232. Дав йому ляпаса 144. Відчепірювала мізинця 35. Затримавши м'яча 55. Він поклав недокурка на стола 89. Підніс ножа 228. Ножа вигострив 244. Натягти носа 85. Шукати об'єкта 15. Загострив олівця 16. Забув олівця 63. Добувши олівця 148. Скасував олівця 167. Узяв олівця 228. Порвати папірця 148. Пароплава розвантажувати 10. Скинувши піджака 198. Перероблювати плана 120. Подякувати за подарунка 117. Витяг портсигара 174. Схопивши портфеля 210. Розкладають рукописа 48. Сховав рукописа 53. Останнього сірника витра-

тив 12. Сірника дайте 13. Застелив стола 153. Злігши на стола 233. Уподобав столика 242. Написати сценарія 131. Витрусив френча 14. 16. Надів френча 16. Скинув френча 22. Трусив свого френча 24. Палити френча 107. Врізати хвоста 85. Гнати човна 77. Висуваючи щелепа 188. Розпочати щоденника 114. 148. Показувала язика 47.

П. Нечай (“Зачароване коло”, Харків, 1929 р.) за народньою мовою вільно вживає прямого об’єкта в загальній формі родового: Повісила на двері великого іржавого замка 15, Покликали Тетяну на воза 33, Гудзик припадав Грицеві на носа 51, Поклав портфеля під ліву пахву 51, За карбованця кота охрестить 76, Дяк пробував на крилосі голоса, порипуючи ним 101, Кинуть у таз п’ятака 102, Закочували під лоба очі 102, Хтось зазвонив у дзвона 107 і т. ін.

“Боротьба” П. Колесника, Київ, 1932 р.: Одсовує фотеля 22, Держав папірця 33, Накинув плаща і взяв кашкета 37.

В радянських журналах ці форми спочатку панували. Так у “Життя й Революція” 1932 р. кн. 2-3 знаходжу зовсім добре у Колесника: Одсовує фотеля 22, Бере зошита 31, Покласти щоденника 31, Бере портфеля й капелюха 32, Держав папірця 33, Накинув плаща і взяв кашкета 37. У

Ю. Зорі: Скинув кашкета 48, Смик прибере регулятора влади 48, Тримаючи райсфедера 49, Креслив удосконаленого розподільника 49, Відремонтував верстата 55, Розпаковуючи кошеля 56, Показав усім брудного пальця 58, Зморщив носа 60, У Д. Косарика: Складає іспита 82, Біжить на кулемета 84, і сила т. ін.

Ось “Збірник Секції граматики української мови” 1930 р. т. I, Київ, дуже пильна редакція проф. Ол. Курилової, а в ньому знаходимо: Ручкою заглиблювати драпака 158, Висунути прикметника 165. Дієслово вимагає знахідного відмінка 179.

“Радянський Книгар” ч. 32-33, 1932 р.: Книгоспілка одержала диплома 4, Залишено цикла книготоргівлі 6, Склала договора 17, Скласти договора 31, Розіслано листа 31, Мали кіюска 32, Ліквідували кіюска 32, Проробив плана 34, Плана виконує 35 і т. ін. Як бачимо, “Книгар” вживає народніх форм замінного родового замість знахідного зовсім вільно.

XV.

УРЯДОВА МОВНА РУСИФІКАЦІЯ В УКРАЇНІ.

По 30-х роках, коли значно збільшився в Україні російський урядовий тиск, почався сильний тиск і на українську мову. Російська влада че-

рез школу й через пресу та літературу вперто затирає притаманні особливості української мови й нахиляє її до російської.

Російський напад іде головню на притаманні ознаки української мови, на ті ознаки, які відрізняють нашу мову від російської. Довга історія, окрема від історії російського народу, дала багато українській мові такого, чого не знає мова російська і що відділює її від інших слов'янських мов.

З 30-х років йде в Україні вперта боротьба проти окремішности української мови, — вона не сміє бути мовою окремою, зовсім самостійною, якою вона насправді є своєю історичною істотою. Подані офіційні правописні Правила ще не визначають, що в школі чи в літературі насміляться вільно дотримуватися їх і не вживати не свого українського. По Словниках і правописних Правилах часто дається дві форми: одна однакова з російською, друга українська. Але мало хто відважиться вжити української форми, коли подається поруч і російська...

Скажемо, і Правила, і Словники подають “весь” і “ввесь”. Форми “весь” вживає російська мова, і тому тепер по всіх школах, по всій літературі, по всій пресі пишуть тільки

“весь”, а своя власна форма “ввесь” стала буржуазно національною, — і ніби зникла... А між тим урядовий офіційний “Орфографічний словник” І. Кириченка (Київ, 1955 рік) на ст. 45 дає “ввесь, увесь і весь”, та проте ніхто не відважиться писати чисто українське “ввесь”! А інакше — станеш буржуазним націоналістом і “ворогом народу”!

У своїй праці “Наша літературна мова” 1959 р. я подав багато матеріалу, як саме советський уряд русифікує українську мову.

Ось те саме трапилось і з формою “зробив воза”. По-російському треба конче “сделал воз”, і тому в Україні по школах, у пресі і в літературі з 30-х років запанували форми російські.

XVI.

УРЯДОВЕ ПРАВИЛО ПОМИЛКОВЕ І ГРУБО НЕНАУКОВЕ.

По II Світовій Війні, 8-го травня 1945-го року Рада Народніх Комісарів України ухвалила нового правописа, і ним знищила замінний відмінок на -а для знахідного відмінку.

Року 1946-го Народній Комісаріят Освіти видав у Києві книжку “Український правопис” (накладом 1.000.000), і в ній на ст. 71 подає зовсім ненаукове правило про знахідного

відмінка. Правило дуже коротеньке: “Таку форму на **-а**, паралельно із звичайною формою, однаковою з називним відмінком, іноді припускають і деякі інші іменники, напр. плуг і плуга, дуб і дуба, лист і листа”.

Це правило штучне, русифікаційне, і з наукою не має нічого спільного. Розгляну його глибше.

1. “Таку форму (**-на а**) іноді припускають”. Усе вищесказане в цій моїй праці ясно показує, що таку форму не “іноді” припускають, але вона панує як у мові народній, так і в літературній. Таке правило могли скласти тільки особи, що українську мову знають мало, і таке твердження “іноді” нічого спільного з наукою не має.

2. Друге твердження іще краще: “Таку форму, паралельно із звичайною формою, однаковою з називним відмінком, іноді припускають” і т. д. Отже, “Академія” дозволяє писати паралельно: “Витер носа” і “Витер ніс”! Це цілком не наукове твердження, бо українська мова знає багато сотень слів, при яких нема паралельності, а є тільки одна заміна форма на **-а**. Це вже чисто русифікаційне правило, — натягнути українську мову до російської, щоб нищити її окремішність!

3. Урядове правило твердить, що цю заміну форму на **-а** “іноді припу-

скають і деякі інші іменники”, і в прикладі дає три слова: плуг, дуб і лист. І це правило чисто русифікаційне, яке з наукою не має нічого спільного, бо в українській мові таких слів, що мають замінного на **-а**, сотні, а правильніше — й безліч.

4. Далі урядові правила наказують: “Всі інші іменники чол. р. в знахідному відмінку мають ту саму форму, що і в називному: комісаріят, колектив, ячмінь, стиль, стіл, сон, міст, будинок, декрет”.

Це вже верх розперезанности: “Всі інші іменники чол. роду”, щепто всі, поза плуг, дуб і лист. Рішуча неправда! Коли це писали які науковці, то тільки під урядовим страхом. Усе подане в цій моїй праці свідчить проти такого твердження. Я ж тут подав, зазначаючи й сторінку, безліч прикладів!

Дано тут 9 слів на приклади, але 5 з них сумнівні, бо по всій Україні кажуть: Купив стола (а не стіл), Зруйнували моста (а не міст), Спалили будинка (а не будинок), Видали декрета. Щодо слова “колектив”, то його ж таки треба вважати за живий об’єкт, і тоді: Заснували колектива. Договорились мовознавці: колектив відносять до слів не живих!

Оце таке “правило” встановили в Україні про нашого замінного від-

мінка на **-а**. Я тут на сотнях прикладів вище показав, що воно не наукове, іде проти істоти української мови, а складене виключно в русифікаційних цілях.

На основі цього “правила” тепер в Україні замінного відмінка на **-а** вживають тільки при деяких словах. А щоб не мати клопоту, зовсім не вживають його! Оминають ради святого спокою!

А між тим процес заміни знахідного відмінка формою родового на **-а** — це давній і істотний процес нашої мови, як я показав це у цій праці. Спинювати цього процесу — це нищити українську мову.

Відмічу тут, що ті письменники, які перше широко вживали форми родового на **-а** замість знахідного, напр., Максим Рильський, тепер цього не роблять... Чому? Відповідь ясна!

І росіяни накидають думку, що замінний на **-а** — ще ознака простацької мови. Цебто ширять те саме, що і до революції росіяни висміювали...

XVII.

І ЗАПАНУВАЛА РОСІЙСЬКА ФОРМА ЗАМІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ.

Подаю тепер трохи прикладів із найновішої советської літератури, — тепер замість замінного відмінка на

-а переважає форма російська, установа урядовими ненауковими Правилами.

Олесь Гончар: “Земля гуде”. Повість, Київ, 1958 р.: Накинула халат 8, Прапор виготують 30, Я візьму акумулятор 34, Притримав кашкет 55, Перехопило дух 159 і т. ін.

Вадим Собко: “Біле полум’я”, роман, Київ, 1958 р.: Писати протокол 45, Підводячи підсумок 55, Брав у руки підручник 69, Допише формулу в зошит 72 і багато т. ін. На ст. 15 знаходимо тут цікаву помилку: Видати такого несподіваного наказу. Думаю, що в оригіналі було правильне “наказа”, а офіційні справщики зробили нісенітницю: наказу! Бож замінного відмінка на **-у** в цій формі не існує!

Натан Рибак: Переяславська Рада, роман, Київ, 1948 р.: Король дав наказ 126, Ударив об підбор 175, Гетьман підніс келих 311 і т. ін.

Ол. Ільченко: Козацькому роду нема переводу. Роман, Київ, 1958 р.: Знову схопив лук 35, Ти візьмеш оселець 44, Простяг свій кулак 47 і т. ін.

Доходить до прикрих непорозумінь. Ось Твори Костя Гордієнка, Київ, 1959 р., ст. 177, тут читаємо: “Буряк ніж не бере”. Нісенітниця, бо треба: “Буряка ніж не бере”.

Таких книжок міг би тут зачитувати десятками.

XVIII.

СТИХІЙНИЙ ПОВОРОТ ДО ЗАМІННОГО ВІДМІНКА НА -А.

Але мушу тут підкреслити, що за останнього часу кращі советські українські письменники таки рішуче починають тихо вертатися до попереднього, і починають сміліше вживати замінного відмінка на -а. Так ніби справді запахло “відлигою”! Робиться ще поза “академічними правилами”, а це ясно свідчить, що урядове правило не відповідає живій українській мові, і письменники самі добре бачать, що це не “Правила”.

Ось у мене “Ревізор” М. Гоголя в перекладі Остапа Вишні, київське видання Творів Гоголя 1952 року, том II. Остап Вишня — добрий знавець української народної мови, і тому дає: Я про це й рапорта подавав 248, Хвоста під себе 249, Діставай квитка 250, Шукай вітра в полі 275, Затуляє йому рота 277, Возика підвезли 281, Підносика разом візьміть 291, Присовує стільця 295, Дозвольте прочитати листа 311, Віддає листа 312 і ін.

Але щоб забезпечити себе від обвинувачення в націоналізмі, О. Вишня вживає поруч і форм без замінного відмінку, цебто російських, напр.: Мотає на вус 236, У човен сядеш 250, Витирає рот 255, Поставити рукомоїник 265, Давай мотузочок 292, Одсо-

вуєте стілець 295 — і на цій же сторінці три рази: Дозвольте запропонувати вам стільця, Присуває стільця, Одсовує стільця. Вийми килим 301, Б'є себе в лоб 314 і ін.

Усі приклади, коли О. Вишня оминає замінного відмінка на -а, все такі, що тут неодмінно треба було вжити власне його.

А ось збірник Остапа Вишні “Привіт! Привіт!” київського видання 1957 року. У ньому читаємо: Сам собі рота затуляєш 205, Цього фейлетона написано з приводу 386, Підкотив під лоба очі 391, Йому хвоста хтось підкусив 457 і т. ін. Цебто, пише по-українському. І раптом: Договір перевіряти 463, Записував щось у блокнот 465 і т. ін.

Бо офіційні Правописні Правила наказують нехтувати цією формою. І нехтування таке сильно шириться.

А ось теперішнє ставлення Максима Рильського до нашої заміної форми на -а. М. Рильський — це найкращий знавець української мови. У своєму перекладі “Пана Тадеуша” 1927 року він дав сотні прикладів замінного на -а, бо так і є в живій українській мові. А тепер він сильно здержує себе від цієї притаманної нашої форми, — щоб часом не викликати підозри в “націоналізмі”...

Але оминати цю форму він таки не

може, бо вона ж притаманна в нас. Ось київське видання Творів М. Гоголя, а в ньому “Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоричем”, і тут знаходимо: Держить ключа при собі 454, Дасть гостинця 454, Чистив пальцем свого носа 466, Татку, дай коржика 467, Носила на голові чепця 468, Вхопила за носа 468, Побачити свого носа 468, Висякавши носа 475, Роззявив рота 478, Взяв його за гудзика 477, Якщо довгого стола розтягли 489, Подати ріжка 495, Гра у м'яча 496. Добути ріжка 497, Порубав мені хліва 497 і т. ін.

Але тут же М. Рильський дає трохи прикладів, де він оминає — ніби навмисне — замінного на **-а**, напр.: Подав стілець 473, Перекинули черепок 477, Добувши ріжок 479, Візьміть годинник 489 і ін. Усе це приклади, коли в живій українській мові панує форма на **-а**. При цих предметах у “Пані Тадеуші” 1927 р. Максим Рильський уживав замінного на **-а...**

Ось роман молодого письменника (* 1924 р.) Петра Гандзюри: “На зустріч бурі” 1958 р. Автор походить із Кіровоградської області, шкільні роки прожив на Київщині, а все таки рішуче оминає форми на **-а**, — це вплив школи, в якій панує російська мова, вплив і редакції роману.

Ось приклади з цього роману: Дістав глек кислого молока 65, Довго дивився на бутиль 65, Командування дало наказ 92, Одержала наказ 113 і багато т. п. Але народня мова таки вплинула на автора, і він ще не відірвався від неї, тому й пише: Запалив воза 28, Чуба рвуть 63, Засунув за пояса 77, Вмочив язика 81, Витер лоба 100.

Замінна форма на **-а** не забувається, але нею навмисне нехтують. Ось остання комедія Олександра Корнійчука: “Чому посміхалися зорі” (Київ, 1958 р.). Корнійчук правильно пише: Барабаш витирає лоба 12, Витягла листа 13, Послала листа 13, Взяла листа 15, Напишу вірша 20, Закрила рота 21, Такого ляпаса може заліпити 26, Дала мені доброго ляпаса 26, Дістала листа 44. 93.

І разом із тим Ол. Корнійчук так ніби сміється з цієї форми й пише: Зірвала капелюх 7, Дивиться на годинник 17, Грає в преферанс 17, Берить пірожок 29, Накриває стіл 29, Заробили п'ятак 54, Встромляє свій ніс 55 (пор. нашу всеукраїнську приказку: Не стромляй носа до чужого проса!), Скидай піджак 55 і багато т. п., — скрізь жива мова знає тут замінного на **-а**. Не думаю, щоб Ол. Корнійчук не знав цього, — це покірне афішування перед офіційними вимогами!

Ось “Твори” Леоніда Смілянського (Київ, 1957 р.), — яка хороша в нього мова! Замінного на **-а** знаходимо в нього дуже часто, але часто його й нема. І доходить у навмисному аж до того, що те саме слово пише різно в кількох сусідніх реченнях. Напр. на ст. 539 маємо: “Показала язик”, а через один рядок тут же: “Показала йому язика”... А на ст. 516 дві різні форми в одному рядкові: “Бородатий подарував мені оцього годинника (тут я показав годинник)”...

Чим таке нехтування пояснити?

А взагалі, — це ж так сильно псує нашу літературну мову!

Ще таке саме. Семен Журахович: Всі шукають алмазів, 1959 рік, на ст. 101: І я в газеті свого носа вгледіла, таки встромила свій ніс. Або на самому початку книжки, на ст. 3: Опустила хустку на лоба, підняла комір (треба: коміра).

На читача, а ще більше — на дослідника мови все це робить враження неповажного ставлення до самої мови, до виданих Правил. Той сам випадок ув одного письменника має замінного відмінка на **-а**, а в другого — не має!... Той сам випадок ув одного письменника має обидві форми, часом — на одній сторінці, більше того — в одному рядкові...

У добре виробленій літературній мові такого неповажного ставлення до своєї істотної форми не буває й бути не може!

XIX.

СТИХІЯ ЖИВОЇ МОВИ ПЕРЕМАГАЄ.

Сьогодні письменники в Україні явно поділилися на дві групи: одні оминають форми замінного на **-а**, а другі навпаки, — стихійно їх уживають, цебто ідуть за народньою мовою.

Ось передо мною роман Юрія Смолича: “Вони не прийшли”, Київ, 1959 рік. Ю. Смолич рішуче оминає замінні форми на **-а**, і пише: Я скинув рюкзак, почепив капелюх на гвіздок 11, Ми простелили кожух 67, Надів кашкет 79 і т. ін. Проте й він стихійно виламлюється з-під офіційного правила, і пише: Скинув кашкета 54, Скрутив цибуха 66, Добув ножа 58.

А ось Петро Колесник у своєму романі “Терен на шляху” (про Івана Франка) сильно ламає неправильне “правило”, і за живою мовою стихійно пише: Ухопить за чуба 7, Збивши свого крилатого капелюха 11, Давав доброго стусана 32, Має товстого гамана 33, Одержав листа 46, Насунув капелюха на самого носа 60, 165, Розкрив рота 63, Приніс листа 68, Витирала носа 77, Морщив лоба

90, Розірвав конверта 117, Узяв рушника 123, Схопив стільця 124, Поводить за носа 138, Прочитав вірша 145, Повісив носа 168, Скинув капелюха 188, Засвітив каганця 202, Рота розкривав 203, Дивилися в рота 206, Дістав якогось папірця 211, Візьме ножа 258, Пишеш протокола 259, Поглянув протокола 261, Прослав (простелив) кожуха 265, Вивалив язика 271, Показує язика 311, Дістав ляпаса 312, Виймає папірця 342, Мугикнув собі під носа 343, Втерли носа 351, Іван бере стільця 361, Сунув ножа 367, Послинив олівця 370, Віддав капелюха 371, Купив квитка 379.

Як бачимо, П. Колесник стихійно йде за живою українською мовою, і правильно вживає замінного на **-а**. Але нерідко і він не додержує цього правила і пише: Хватає капелюх 38 — Збив капелюха 39, Відповіла на лист 45 і тут же: Прочитавши листа 45, Подай стілець 102 — Стиснувши стільця 102, Іван піднімає комір і насовує капелюха 240 і т. ін. Ці приклади показують певне хитання автора.

Євген Кравченко в своїх гумористичних оповіданнях пильнує йти за народньою мовою. Ось його "Ноти й оселедці" 1957 р.: Накрутить йому хвоста 4, Надіслали листа 8, Стругав чопа 10, Очі під лоба підкочує 12, Надів кашкета 17, Взяла пакета

18, Скинув піджака 26, Я розкрив рота 38, Потягли гарбуза 39, Ухопив підсвічника 41, Ганяють футболу 58, Взяли бубона 60 і десятки подібних.

XX

РОДОВИЙ ВІДМІНОК НА **-А** І НА **-У** ТА ЗАМІННИЙ НА **-А**.

Щоб нам легше зрозуміти, коли саме вживати замінного на **-а**, **-я**, а коли його не вживати, розповім тепер, коли родовий відмінок чоловічого роду в українській мові однини закінчується на **-а**, **-я**, а коли на **-у**, **-ю**. Для нас це дуже важливе, коли саме якого закінчення вживати.

Важлива ця справа тому, що ми приймаємо як правило, що всі слова чоловічого роду з родовим на **-а**, **-я** звичайно мають і замінного на **-а**, **-я**. Коли ж вони мають закінчення на **-у**, **-ю**, то замінного не приймають.

І. Закінчення родового **-а**, **-я** мають головню оці іменники:

1. Усі назви живих істот, осіб та звірят: до батька, брата, сина, Івана, вовка, коня і т. ін.

Це дуже важливий і великий розділ, який, при найменшій до того змозі, тягне за собою і назви предметів неживих, тягне з аналогії (з уподібнення). У давнину люди сильно й часто оживляли природу, і на багато речей дивилися, як на жи-

ві, а тому надавали їм закінчення **-а**, напр.: Шукай вітра в полі! Безумовно, це стародавня форма, коли вітер уважався божком.

Дерева, напр. дуб, усе були шановані, як святі, і мислилися живими: Зламав дуба, Зрізав дуба, Бачили ясена і т. ін.

Слово “дух” часто має родовий на **-а**: духа. Але часом ми мислимо це слово як збірне, тоді духу: Щоб тут і духу твого не було.

Слово “труп” завжди приймалося й тепер приймається за живе: Закопали трупа.

Так само слово “привид” мислимо за живе. Напр. Ол. Гурейв: Друзі не зраджують, Київ, 1959 р. ст. 37: Батько був схожий на привида.

2. Назви т. зв. реалій, реальні, цебто назви точно означених речей, які існують круг нас і які можна взяти руками або доторкнутись до них чи побачити очима: ножа, воза, листа, плуга, серпа, і сотні подібних. Ці речі такі часті біля нас, що ми їх ніби оживляємо.

3. До реалій відносяться ще назви монет: Пропив карбованця, рубля, шеляга і т. ін.

4. З бігом віків стали реаліями і ті назви, які ми часто вживаємо в своїй буденній розмові. Напр.:

а. Назви днів тижня: Прогуляв

понеділка, вівтірка, четверга.

б. Назви днів місяця: січня, березня, травня, квітня, червня, липня, серпня, жовтня, листопада і грудня.

в. Назви танців: гопака, козака, полонеза, вальса.

г. Назви різних мір та ваги: гарця, фунта, метра, лота, цяля, ярда.

г. Назви граматичних термінів: іменника, відмінка, прикметника й ін.

д. назви дерев: до дуба, до ясеня чи ясеня, до клена, цього горіха чи оріха.

Назви дерев чол. роду мають у нас цікаву долю, щодо свого закінчення в родовому відмінку. Нормально — це **-а**, **-я**, як подано вище. Але коли ця назва визначає не тільки назву дерева, але й матеріал, з якого річ зроблена, тоді назва дерева приймається за матеріальну чи масову назву, а вони з правила мають закінчення **-у**, **-ю**. Напр.: Це зроблене з дубу, ясену, клену і т. ін.

Сюди належать так само й назви речей масових взагалі: з каменю, з кременю, з чавуну й т. ін.

Отже, коли річ мислиться як одна, тоді: цього дуба, горіха, клена, ясеня, каменя, кременя, чавуна і т. ін. Коли ж ці речі приймаються за матеріал, тоді вони мають закінчення конче на **-у**, **-ю**.

е. Назви біійок: ляпаса, прочухана, потилишника, стусана й т. ін.

5. Назви часто вживаних уявних понять, коли ми їх приймаємо за реально існуючі. Напр.: плана, процесу, начерка, проекту, покажчика, гімна і т. ін.

6. Про родовий відмінок географічних назв чоловічого роду докладно подав у своїй праці 1959 р.: “Наша літературна мова” на ст. 200-205, туди й відсилаю читача. А тут нагадаю, що географічні назви чоловічого роду звичайно закінчуються в родовому відмінкові однини на **-у, -ю**.

Але географічні назви на **-ець, -ин, -ів, -ов, -ель, -ень, -ч, -піль, -город**, а також назви зложені закінчуються на **-а, -я**: з Липовця, Рогатина, Києва, Саратова, Ковля, Відня, Солуня, Галича, Перемишля, Севастополя, Новгороду, з Кременчука і т. ін.

Так само всі географічні імена з кінцевим наголошенням **-а́** чи **-я́**, наприклад: з Острога́, Орла́, Ромна́, Кодакá, Кременчукá, річки: з Ірпеня́, Іртиша́, Дінця́ й т. ін.

Деякі назви підпали впливові відповідних слів живих, і мають **-а** від них: Бог — Бога (при Бог — з Богу), Стрий — Стрия й т. ін.

Коли мислимо сам предмет, як річ одиничну: Везувій — з Везувія, з Ельбруса й т. ін.

Від географічних імен знахідний відмінок найчастіше вживається в формі назовного, напр.: Спалили Париж. Але ті географічні імена, які в родовому звичайно мають **-а, -я**, вони можуть мати замінного відмінка на **-а, -я**, напр.: Спалили Перемишля, Житомира, Гомеля, Києва, Батурина, Галича, Корсуня, Стародуба, Острога і т. ін.

II. Переходимо до тих імен, які в родовому відмінкові чоловічого роду мають **-у, -ю**. І ця група велика, але вона в більшості нова, — закінчення **-а** часто старше від **-у**.

Сюди належать головню такі імена:

1. Імена точно не окреслені, уявні: з переляку, сміху, виїзду, розуму, погрому, зору і сотні т. ін.

2. Іменники збірні масові чи матеріальні мають свого родового кінце на **-у, -ю**: льоду, сиру, цукру, снігу, піску, кисню, попелу, каменю, чавуну, паперу і десятки т. ін.

Коли яке слово мислимо за матеріальне чи масове, то його родовий приймає так само **-у, -ю**. Напр.: Стіл з дубу, ясену, клену, З'їхав з розуму і т. ін.

3. Складені імена на **-пис** усі кінчаються у родовому на **-у**: з літопису, перепису, життєпису, допису і т. ін.

4. Бувають випадки, коли закінчення **-а** чи **-у** залежить від наголо-

су: коли родовий має наголос на кінці, то він закінчується на **-á**, коли наголос не на кінці, має **-у**. Напр.:

Наголошене -а:	Ненаголошене:
стола́	сто́лу
дво́ра	дво́ру
листа́	ли́сту
стида́	сти́ду
сорома́	со́рому
моста́	мо́сту

Напр.: Купив стола́, Прошу до сто́лу.

6. Слова іншомовні, цебто перейняті з інших мов, напр.: з університету, деканату, факту, статуту і сотні т. ін.

7. Географічні імена звичайно закінчуються на **-у**, **-ю**: з Парижу, Лондону, Дунаю і т. ін.

8. Часом слово має два значення, і тоді воно має й дві кінцівки, **-у** або **-а**. Напр.: метр — метра як міра, а метр — метру як віршовий розмір.

Таким чином з бігом віків в українській мові витворилось для родового відмінка чоловічого роду однини дві кінцівки: **-а**, **-я** або **-у**, **-ю**. І це лягло в основу закінчення й знахідного відмінка:

1. Коли родовий закінчується на **-а**, **-я**, то це саме закінчення часто буває і в відмінку знахідному.

2. Коли ж родовий закінчується на **-у**, **-ю**, то його знахідний зви-

чайно має форму назовного, а **-а**, **-я** не приймає.

Мова — живий організм, і тому в ньому сильно діє закон аналогії чи уподібнення: сильна й часта форма впливає на форму рідшу й тягне її за собою.

Процес замінного відмінка на **-а** в українській мові дуже частий і дуже сильний, і він усе побільшується. І тому він часом вривається і до тих слів, які нормально мають у родовому **-у**. Напр., звичайно пишемо: з відпису, гімну, плану, проекту, протоколу, процесу й т. ін.

Але коли ми цю назву (те, що слово визначає) сильно реалізуємо, цебто сильно наближуємо до т. зв. реалій, тоді ці імена сміло й часто приймають замінного на **-а**. Напр.: Склав плана, проекта, протокола, Заспівали гімна, Передрукували відписа, Досліддили процесу і багато т. інших.

На все, про що я розповів у цьому розділі, приклади подано вище в великому числі.

XXI

ВИСНОВКИ.

У цій своїй праці мав я на увазі головню ствердити, що процес заступлення знахідного замінною формою родового на **-а** в нашій мові

дійсно дуже частий і сильний, і що він справді глибоко поширився в нас і захопив великі простори в нашій мові. Це істотний процес у нашій мові, і спинювати його — то навмисне руйнувати українську мову, як мову окремої нації.

Замінний на **-а** дуже частий у нашій мові, і вже через це треба встановити послідовний порядок уживання його, а в нас панує тут хаос. Цю форму колись звали “простонародньою”, — бо так звать її в Росії, — і до цього йде в Україні і тепер: це ніби “вульгарна” форма.

Матеріал до цієї моєї праці я збирав роками, і тут його подав хіба досить.

Подаю тепер загальні висновки зо всього вище сказаного:

1. Заміна відмінка знахідного формою родового на **-а** в неживих реально-існуючих іменниках чоловічого роду — це процес ще передісторичний, відомий усім слов'янським мовам.

2. Из усіх слов'янських мов українська знає цього процесу найбільше, і він став її істотною ознакою.

3. Йдучи за своєю живою народньою мовою, надніпрянські письменники ще від давнини частіше вживають заміної форми родового на **-а**, і тільки часом, головню підо

впливом російської школи та російської літературної мови, оминають її.

4. Письменники надніпрянські, як і жива західноукраїнська мова, добре знають цього процесу заміни знахідного формою родового, але в менших розмірах, головню підо впливом літературної польської мови, яка оминає цю форму.

5. Заміна знахідного формою родового на **-а** — це притаманна споконвічна істотна ознака нашої мови, а тому конечно оминати її або занадто обмежувати не слід і не можна.

6. Теперішня советська російська влада в Україні силою забороняє вільно вживати форми родового замість знахідного, і цим шкідливо нищить істотну окремішність української мови.

7. Видане теперішньою владою в Україні правило про замінний на **-а** (див. “Український правопис” 1946 р. ст. 71) помилкове і грубо ненаукове.

ЛІТЕРАТУРА.

Головна література така:

Е. К. Тимченко: Функції генетива в южнорусской языковой области, Варшава, 1913 р. ст. 248-268. Поважна праця, що подає силу матеріалу з народніх творів; частину цього матеріалу використовую й я.

Мюленбахъ: Обь употребленіи роди-

тельного падежа вмѣсто винительного въ славянскихъ языкахъ, "Извѣстія 2 отд. Академіи Наукъ" 1899 р. т. IV.

Н. Некрасовъ: О замѣнительныхъ падежахъ — родительномъ и винительномъ въ современномъ русскомъ языкѣ, "Извѣстія" т. X кн. 2 ст. 31-65.

А. И. Томсонъ: Родительный-винительный падежъ при названіяхъ живыхъ существъ въ славянскихъ языкахъ, "Извѣстія" т. XIII кн. 4, див. ще т. XIV кн. 3 ст. 35-74, XV кн. 2, 72-82, XVII кн. 1, 190-214, тут і література.

Dr. E. Berneker: Der genetiv-accusativ bei belebten Wesen im Slavischen, "Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung" т. 37 ст. 364-386.

М. Константиновъ: За употрѣбата на родителенъ падежъ вмѣсто винителенъ въ старобългарския езикъ, "Извѣстія на семинара по славянска филология", кн. III.

А. Соболевскій: Лекціи по исторіи русскаго языка, М. 1903 р. ст. 196-199 (багато прикладів із старої мови).

Докладнішу літературу див. у цих працях.

A. Meillet: Recherches sur l'emploi du Genetiv-Accusativ en vieux slave, Paris, 1897.

ДІЕСЛІВНІ ВИДИ.

Нарис із складні української літературної мови.

I.

ДІЕСЛІВНІ ВИДИ.

У нашій мові чи не найперше місце належиться так званим дієсловам, цебто словам, що визначають якусь дію або стан підмета: ходити, лежати й т. ін. У реченні дієсловá звичайно правлять за присудка, а він у ньому таки найголовніше, бо без присудка речення звичайно не може існувати.

Прийнято казати, що вдавнину дієслова мали значно більше дієслівних форм, але з бігом часу деякі з них омертвіли й позаникали. Це не так: мови з бігом часу не бідніють і нічого не гублять зо свого функціонального багатства, — гублять тільки те, що можна замінити простішим способом. Скажемо, болгарська мова, як удавнину старогєбрейська, з бігом часу загубила свої відмінки. Так, загубила форми їх, їхні кінцівки, але не загубила їхньої функції, — їх стали ще простіше виконувати применники (бо на те ж вони й прий-

менники!): применники тут перемогли. Пор. те саме в мові англійській.

У порівнянні з мовами європейськими слов'янські дієслова мають деякі форми, які сильно їх збагачують і цілком надолужують ті форми, які загубилися в глибоку давнину. Серед цих форм дуже цікаві й цінні т. зв. дієслівні види, що й будуть предметом щеї моєї праці.

Отож, слова, що визначають дію або стан речі (підмет), зуться дієсловами: пише, ходять, сплять (на питання: що робить підмет: співає, майструє, або: в якому він стані: вмивається, лежить і т. ін.).

Але мало цього: в інших українських дієсловах уже самою формою їх зазначається, чи ця дія закінчилася, чи продовжується, бо кожне дієслово завжди показує й ступінь тривання дії. Напр.: писав, ходив — дія не закінчена, а написав, прийшов — дія закінчена. Ступінь тривання дії зветься в граматиці видом дієслова.

У нашій мові маємо два головних дієслівних види: доконаний і недоконаний. Доконаний вид визначає, що дієслівна дія чи стан підмета закінчилася, напр.: Батько прийшли, Сестра написала, Брат заспівав. Але підмет може свою дію й не закінчити, а тільки її зазначити, тоді це вид

недоконаний: Батько йдуть, Сестра пише, Брат буде співати.

Із самої своєї істоти доконані дієслова звичайно вживаються в минулому часі, а їх важливою ознакою є те, що вони приставкові, цебто мають на своєму початку приставку: списав, вийшли, підбігла. Вони можуть мати й час будучий, конче т. зв. простий приставковий: спишу, вийдеш, підбіжу. Часу теперішнього доконані дієслова з самої істоти своєї мати не можуть, бо у часі теперішньому дія ніколи не закінчується, а як тільки закінчиться, то це вже час минулий.

Недоконані дієслова звичайно безприставкові: ходж́у, пишеш, летимó, просите, гудуть.

Ці дієслова мають усі три часи: теперішній: ходж́у, спиш, минулий: ходив, спала, і будучий зложений: буду ходити, будеш спати й т. ін.

Безприставковість — це істотна ознака недоконаних дієслів; коли ж до такого дієслова додамо приставку, його вид зараз переміниться на доконаний. Напр.:

Не до ко́наний:	До ко́наний:
лечу́	полечу́
спиш	доспиш
сидить	всидить
ідемо	перейдемо
читаєш	начитаєте
женуть	проженуть

Види дієслів — це істотна ознака нашої мови, одна з ознак найголовніших, без якої наша мова відразу настільки зубожіла б, що ми не могли б і зрозуміти її. Дієслівних видів ми звичайно навчаємося ще від матері, ще з перших дитячих літ, і довго ламаємо мову, поки їх таки належно осилимо.

Чужинцям навчатися цього розрізнення дуже трудно, і рідко хто з них опановує його докінця, а звичайно плутають: Я вже все писав (треба: написав), Ти сьогодні йдеш (треба: прийдеш) до мене, і т. ін.

Я коротко розповім тут про дієслівні види головню з пункту зору їхньої дії в мові, цебто їхньої функціональності, і то з погляду складні нашої літературної мови. Звичайно по наших граматиках дієслівні види збувають п'ятьма рядками, а між тим вони грають дуже важливу ролю в нашій мові, і хто їх істотно не знає, той мови не знає.

Різні дієслівні види творяться в нас потрійно:

1. Дієслівною приставкою, напр.: до-вести, зі-брати.
2. Дієслівним наростком чи дієслівною вставкою, напр.: руб-ну-ти, рубо-ну-ти, куп-ув-ати, і
3. Зміною голосного звука дієслівного кореня, напр.: ломити-ламати, летіти-літати й т. ін.

Про все це розповідаю коротко, маю на увазі головню практичну ціль.

Цебто, головне вживання дієслівних видів у літературній мові.

II.

ВИД ОДНОКРАТНИЙ НА -НУТИ.

Доконати якусь дію можна звичайно протягом довшого чи коротшого часу: написав, заспівала, переписемо. Але можна виконати її й відразу скоро, за найкоротший час, — це буде т. зв. однократний вид, коли дію виконуємо за один раз. Для зазначення цього виду маємо вже інший спосіб, — творимо їх дієслівною ознакою, вставкою **-ну-**, напр.: блиснути, грюкнути, двигнути, зиркнути, плитнути, свиснути, сікнути, сякнути, стрибнути і т. ін. Ці дієслова, як доконані, звичайно не мають теперішнього часу, а тільки минулий та будучий прбстий: грюкнув, свисну.

Дієслівну доконаність і однократність визначає тут емоціональна вставка **-ну-**, а тому приставка в них без потреби, чому дієслова з **-ну-** завжди безприставкові.

По наших говірках ті самі дієслова часом уживаються то з **-ну-**, то без нього. Подаю тут кілька завважень головню з нашої літературної мови, характеру практичного.

У літературній мові вживаємо за-багнути й забагти, минулий час забагнув, забагнула, а тільки рідко: забаг, забагла, а в західньо-українських говорах це останнє часте.

Уживаємо тільки стати, приста-ти, став, стала, стали, щєбто за́вжди без **-ну-**, говіркове зах.-укр. станув, станула. Літературне “станув” — це розплився: Станула, як віск, Марко Вовчок. Свічка станула на огні. Кінь пристав (говіркове: пристанув).

Стиснути й стискати, руку стіснув або стис, — однаково.

У літературній мові тільки: тріс-нув, тріснула, тріснули (говіркове зах. українське тріс, трісла, трісли).

Уживаємо тільки: кашляну́ти, кашляну́, кашляне́ш, кашляну́в (говіркове зах. укр.: кашельнути, кашельну, кашельнеш, кашельнув).

III.

ВИД ОДНОКРАТНИЙ НА -О-НУТИ.

Є в нашій мові ще одна дуже цікава форма доконаних дієслів, — це ті, що ми їх творимо через **-онути**. Ці форми визначають не тільки одноразовість дії (для цього досить було б самого **-нути**), але й велику силу та швидкість її, напр.: стукону́ти. Таких форм у буденному інтелегентному словнику може не багато, але в мові народній та в мові ліпших

знавців її їх не мало. Цих форм ми звичайно вживаємо для зазначення одноразовости й сили голосу, стуку, сил природи, раптової дії й т. ін.

Ось частіші з цих форм: блискону́ти, грюкону́ти, лупону́ти, рвону́ти, різону́ти, рубону́ти, свистону́ти, чи свисону́ти, сікону́ти, співону́ти, стрибочу́ти, стукону́ти, тупону́ти, хапону́ти, шмигону́ти, шпигону́ти, шугону́ти й т. ін.

Цих форм розмірно не багато, бо не всі дієслова можуть творити однократні форми.

До цього додаю, що це **-ону-** завжди супроводжується сильно вираженою окремою експресійністю чи інтонацією: А я його як рубо-о-ну-ув!

Усі ці дієслова безприставкові, бо приставка тут не потрібна: форму творить сама рвачка-вставка **-ону-**. Усі ці дієслова наголос мають на цьому **-ну-**, бо ж воно інтонаційне чи сильно експресійне.

Подібні форми знає й мова російська, але в ній це твориться через **-ану-**, напр.: рубануть, долбануть і т. ін. У нашій літературній мові прийнято тільки **-ону-**, ніколи **-ану-**. На жаль, наші письменники нерідко вживають російського **-ану-** замість свого **-ону-**. Це чистий русизм, у нашій мові зовсім непотрібний.

Подам тепер трохи прикладів на ці форми, — їх любили наші старші

письменники й частенько вживали. Напр.: Марко Вовчок у своїх “Оповіданнях” пише: Як здвигне брови та блисконé оком II. 76, Раптом як співонé! У “Казках” Рудченка: Чорт як рвонéться, тільки пил схватився II. 23. У Куліша: Чигали, як би рубонúть, Наливайко шугонúв у Цісарщину, За мною шугонúло й товариство. У Квітки: Тут разом ризонúто ножем, та й аминь. Номис, “Приказки”: Щоб тебе кат сиконúв перед великими вікнами 3689. Нечуй: Турка під бік шпигонúти.

Ще приклади із Словника Б. Грінченка: Грім як грюкнé, а блискавка як блисконé! Як прюконé об стіну! А собака здоровий, як плигонé йому на груди, так і звалив. А він як свисонé! А кінь як скаконé!

У “Людоловах” 1958 р. Зинаїди Тулуб, том I: Дівча струсонúло одну гілку 172, Як ножем ризонúло її одне слово 333.

У “Ноти й оселедці” 1959 р. Є. Кравченка: У животі раптом як шпигонé, як крутонé, як ризонé! 15. Як шарпонúли! 70.

І треба бути дуже чуйним до цього -ону-, щоб його таки вжити, де треба зазначити експресійну шкóрiсть чи раптовнiсть дiї. У “Людоловах” Зинаїди Тулуб 1958 р. т. I читаємо: Хутко шмигнув він до майстерні 233, Схопилася, наче щось штовхнуло

233, — у цих прикладах я вжив би: шмигонúв, штовхонúло. На ст. 234 авторка пише: Недовiрливо зиркнула на нього, — тут уже трудно окреслити силу раптовости, чи зиркнула, чи зирконúла.

Як приклади показують, цьому -ону- часто товаришить частка як, що збільшує силу раптовости дiї, і вимовляється з великою експресійною iнтонaцiйною силою.

Отже, ця форма дiєслiв на -ону-творює помітну рiзницю української мови від мови російської, де ця форма має ознаку -ану: рвануть, рубануть, рiзануть, і т. iн.

Нажаль, як я вже казав, українські письменники частенько вживають у своїх творах не своєї притаманної форми на -ону-, а цим тільки засмічують свою рідну мову. Цікаво, що навіть у Галичині такі часто знаходимо цю чужу нам форму на -ану. Напр.: у “Повнолітні діти” 1939 р. Ір. Вільде читаємо: Щось рванулось 95, Рванулись оплески 34. А треба: рвонулось, рвонулись.

Або в “Христина” І. Винницької, Краків, 1940 р. знаходимо: Рванула руку 99, а треба: рвонула.

У “Вибраних творах” Ост. Вишні, Краків, 1940 р., читаємо сумнівне: хапанув 35 (треба: хапонув), а поруч: крутонулись 42, рвонулась 72, рвонувся 73, крутонулась 75.

Ось іще приклади із львівських видань. Т. Микитин (“Нові люди” 1939 р. ст. 100) подає: Герш рванув себе за бороду (треба: рвонув). У П. Карманського: “Чорна Індія” 1937 р. ст. 49: І вся громада рванула за хату (а треба: рвонула). У Б. Лепкого: До Зарванищі, 1938 р. ст. 80: А тоді коні як не рвануть (а треба: рвонуть).

Отже, по-українському треба писати й говорити однократні дієслова, для зазначення сили й швидкості їхньої дії, тільки на -ону.

Подам на це ще приклади з новішого часу. Ось роман М. Островського: “Як гартувалася сталь”, переклад О. Варрави, Київ, 1937 р., вид. 5: Ломом двигонем його 60. З силою рвонув гвинтівку 40. 104. Рвонув до себе 54. Рвонув нагана 91. Верхівець рвонув коня 105. 333. Рвонув коміра 186. Серьожа рвонувся 93. Рвонувся на середину 154. Рвонувся був напролом 331. Рвонула вихром уперед 69. Машина рвонула 226. Гармонія рвонула вогнем 301. Рвонули на кулемет 181. Рубонув плажма 93. Рубонув фігуру 191. Рубонув шаблею 121. Хльосконув під черево 319.

За останній час молоді українські письменники виразно були полюбili російську форму на -ану- замість української -ону-. Але це потрохи міняється, і сьогодні російську форму

-ану- вже рідко можна стріти. Панує українська -ону-.

Напр. Василь Кучер у своєму романі “Прощай, море” 1959 р. пише: Трусонув чубом ст. 3, Сипонуло іскрами з паровоза 28, Вітер шугонув через квартиру 39, Дівчина тріпонула зачіскою 40. 61, Хай трусонуть калиткою 55, Тріпонув чубом 85, Сама по сусідах шатонула 89 і т. ін.

Отож, дієслівні форми на -ону- це наші притаманні форми, що вирізняють українську мову серед інших слов'янських форм, і тому мусимо вживати тільки цієї форми, а не чужої нашої російської форми на -ану-.

IV.

ПРИСТАВКУВАННЯ ДІЄСЛІВ.

Перші дієслова, які поставали в слов'янській мові ще за найдавнішого часу, були безприставкові. Такі дієслова, як: стати, знати, їсти, пити, жити, сісти й т. п., — це дієслова ще індоєвропейського часу, бо вони відомі всім індоєвропейським народам. І всі вони були безприставкові.

Значення безприставкового дієслова було зовсім конкретне, ясне, напр. їсти — задовольняти голод узагалі, іти — це рух узагалі, і таке інше. Ці безприставкові дієслова були багатозначні, з дуже широким значен-

ням, і охоплювали найрізніші дії. Напр. пити — і воду, і вино, і молоко і т. ін. Слово ходити з бігом часу набуло такого широкого значення, що вело до неясности мови.

З бігом віків мова розвивалася, помалу набуваючи собі яснішого, але й ширшого змісту. У глибоку давнину дієслова мали головню конкретне, реальне значення, а з бігом часу стало появлятися й значення абстрактне. Мова шукала собі способу, як докладніше й ясніше висловлювати свою думку, особливо дієслова, бо воно ж — присудок у реченні, цебто головний член його.

Прийменники (на, по, в, з і т. ін.) показують найрізніші стосунки між іменниками в реченні, і їхня мовна істота рано була перенесена і до дієслова. Так помалу появилися приставкові дієслова: ходити-виходити-сходити і т. ін. Приставкування вжиті дієслів високо важливе, і з бігом часу воно стало душею дієслова і нашої мови взагалі.

Дієслівне приставкування поставало через конечну потребу докладніше зазначати дію дієслова: час тривання її, напрям її, силу її, частоту її, і т. ін. Воно, дієслівне приставкування, стало надавати дієслову найрізніше, часто вже й абстрактне, тонко синонімічне значення.

Дієслівні приставки спочатку нада-

вали значення головню просторові та й часові, а з часом набували й іншого значення. Появилися ходити-походити-сходити-переходити і т. ін. У стародавній мові було багато різних часових форм, а з бігом віків число їх стало помітно меншати, а часова сила дієслів помалу переносилась на видові форми дієслова.

З дуже давнього часу у дієслів намітилась потреба, крім чистого зазначення різного часу, зазначати також узагалі доконаність дії чи її недоконаність. Зазначилось це ще в добу до писаних пам'яток, а в перших пам'ятках X-XI віків ця доконаність чи недоконаність дії вже виразно постала. Стало робитися це при допомозі приставок до дієслова. Слово пити не визначало ясно цієї доконаности чи недоконаности, — а дієслівна приставка (випити, напитися) виразно стала визначати доконаність дії, доконаність зовсім ясну.

Індоевропейська прамова не знала ще дієслівного приставкування, але старослов'янська прамова вже знала його, а перші писані пам'ятки вже подають його. А перші наші пам'ятки XI-XII віків уже знають чимало дієслівних приставок, але ще не всі види їх.

З бігом часу роля дієслівних приставок усе зростає і все стає яснішою, більш усталеною. Десь у XIV

віці цей процес по пам'ятках виразно усталюється, а в живій мові він усталівся й закріпився певно ще раніше.

Таким чином у нашій мові, як і в мовах інших слов'янських народів, остаточно затвердилося й усталилося, що головна видова основа дієслів — доконаність чи недоконаність їхньої дії — стали зазначатися дієслівною приставкою, а ці приставки набули собі в мові величезного значення: це душа дієслова.

V.

ДІЄСЛІВНІ ПРИСТАВКИ.

Вище, у першому розділі цієї статті, я окреслив дієслівний вид тільки наполовину, — він визначає ступінь чи час тривання дії. Тут подам ще й другу його половину: дієслівний вид визначає й напрям дії від підмету до предмету, і це робиться при допомозі дієслівних приставок.

Дієслівних приставок у нашій мові знаємо аж 15, це будуть: в- чи у-, ви-, від-, до-, з- с- зо- із -іс, за-, на-, над-, о -об, пере-, під-, по-, при-, про- і роз-. Вдавнину їх було більше. Кожна з них, приставлена до дієслова недоконаного виду, робить його доконаним, і кожна надає йому окремого значення, бо зовсім інакше скеровує дію, і треба мати тонке вроджене

або глибоко вивчене мовне чуття, щоб правильно відчувати мовне значення тієї чи іншої приставки. Напр. дієслова: убігти в хату і вибігти з хати мають дієслівні приставки зовсім протилежного значення, і власне такі вони всі, як і відповідні прийменники, пов'язані з ними.

Вихований в самому духові нашої мови звичайно не трудно в цьому орієнтується, але для чужинця це мудрість непоборна, тим більше, що первісне значення цих 15 приставок не рідко вже притупилося і часом плуталося з іншими.

Подаю тут усі дієслівні приставки й окреслюю головне значення кожної зокрема, як скеровується дія.

Зазначу тут, що дієслово без приставки завжди буде недоконаного виду, а кожна приставка робить його доконаним, тому головне істотне значення всіх приставок — визначати доконаність дії.

1. Приставки **в-** та **у-** злилися в українській мові в один приросток, але вдавнину було їх два з різним значенням: **в-** скеровує дію в середину предмету, як кінцевий пункт руху: внести, впасти, втягнути, а **у-** скеровує дію на корінне значення самого дієслова, сильно збільшуючи її, цебто скеровує рух у середину самого себе чи на кого: убити, ув'язнути, укоряти, упасти й т. ін.

Що в обох випадках рух направлений всередину, то ці приставки **в-** та **у-** уже з давнини стали сильно плутатися й уживатися одна замість одної, але різне значення їх позосталося й досьогодні, напр.: ввійти-убожіти. Це поплутання в нас приставок **в-** **у-** мало корисне, бо таки збіднює нашу мову. Саме **в-** виникло в нас із давнього **в-** або **въ** (во): “въстала” дало “встала”.

У мові російській розрізнення приставок і прийменників **в** та **у** позосталося стародавнє, чому українці, пишучи чи говорячи по-російському, так часто плутають ці приставки.

2. Приставка **ви-** скеровує дію з середини назовні: винести, вийти, вигнати. Часто визначає виключення чи закінчення чинності (як і **з-**): виорати, вибрати, винести.

Наше **ви-** походить або з давнього **вы-**, або з давнього **из-**: излѣзти-вилізти, изыти-вийти, исполнити-виповнити, тому чинності наших **з-** та **ви-** часом однакові, збіглися. Сама давня приставка **из-** завмерла. Пор. изгибаша, наше — вигинули.

3. Приставка **від-** скеровує рух від чогось взагалі далі: відійти, віднести, відіграти, відцуратись. Вона ж показує, що від предмету береться частина: відрізати, відрубати, відділити, або взагалі відділення: відносити, відбити.

Від виникло з давнього **от**, а це давнє **от-** перейшло в нас на **од-**, пізніше на **від-**. У східноукраїнських говорах і тепер панує **од-**, а в західніх — **від-**.

4. Приставка **до-** визначає рух до мети, до чого, до кінця: донести, дописати, долити, дочитати. Коли дієслово закінчується на **-ся**, вона визначає довготу й многоту дії: доходився, доспівався.

5. Приставка **з-** (перед глухою **с-**) різного походження, а тому часто неясне й його значення. Давнє **съ-** дало **с-**, пізніше **з-**, часто скеровує рух чи дію з чогось вищого додолу: збити, знести, скинути, зійти.

Давнє **ис-**, напр.: искушати, дало так само **с-**: скушати.

Вдавнину часта була приставка **въз-**, перед глухим **въс-**, і вона в нас перейшла на **з-** чи **с-**, напр.: възрадоватися-зрадуватися, зрадіти, въскладати-складати. Але **въз-** часто визначало рух уверх, напр.: возносити, восток, восходити, наші: знести, схід, сходити, цебто протилежно до **с-**, рух угору, чому в нас і сьогодні маємо при **з-** поплутання керунку руху: сходити в нас і на гору, і з гори, тоді як удавнину цього поплутання не було: восходити — це вверх, на гору, сходити — це додолу. Ось тому в нас часто **з-** губить своє давнє значення й визначає просто закінчення

дії: зорати, збити, списати, спекти, зостатись.

При перекладах з Євангелії це плутання робить труднощі і збіднює мову, бо Палестина гориста, і з цією гористістю — виходити чи сходити — спасовані й дієслова в мові гебрейській та грецькій, але не в церковнослов'янській.

Українська форма **знайти**, але російська форма **найти** сильно впливає на нашу, тому **найти** часом панує і в нас.

Із **з-** фонетично вийшли в нас ще й **із-, зі-, зо-**.

Давнє **из-, ис-** звичайно дало в нас **ви-**: **изйти** — **вийти**, **излѣсти** — **вилісти**, **исполнити** — **виповнити**.

6. Приставка **за-** визначає рух від чогось куди: **занести**, **завести**, **загнатися**, або просто доконаність дії: **забрати**, **записати**, **залишити**.

7. Приставка **на-** скеровує наш рух чи дію на щось зверху, одночасно показуючи закінчення її: **накласти**, **написати**. Одночасно визначає, особливо коли дієслово закінчується на **-ся**, довготу і многоту дії: **наробити**, **набігатися**, **находитися**, **наплакатися**.

8. Приставка **над-** визначає додання, збільшення дії: **наддати**, **надробити**, **надбігти**. Або, навпаки, визначає початок дії або забирання від чогось його частини: **надламати**, **надбити**, **надщербити**, **надпити**, **над'їсти**.

9. Приставки **о-** та **об-** близькі до себе. Приставка **об-** визначає позбавлення когось чи чогось його частини (як **від-**): **обдерти**, **оббити**. А то, — поширити дію на предмет зо всіх його боків: **обгорнути**, **обгородити**, **обв'язати**.

Дієслівна приставка **о-** часта й сильно діюча. Уже з давнини вона часто визначає велике чи щедре набуття чогось, повне поєднання 'з кимсь-чимсь, доповнення самого себе ким-чим, так що предмет чи особа набуває велику зміну свого першого стану. Напр.: **оженитися** — поєднатися з женою; **огородити** — оточити "городом", **огорожею**; **оживити** — поєднати з життям, **озвірити** — набутти рис звіра, **охолонути** — поєднатися з холодом, і т. ін. Пор. ще: **окрилити**, **одурманити**, **опам'ятати**, і т. ін.

Порівняймо стародавнє "оконитися" — сісти на коня. У XVIII ст. було слово "окалошиться" — надіти калоші. У давнину були слова "окняжити" — віддати у власність князеві, **огосподити** — призначити господина (пана) на щось, **опанувати**, **огосподитися** — стати господином (паном) чогось.

Так само: **оглушати** — зробити глухим, **огірчити** — зробити гірким, **оправдати** — дати правду і т. ін.

Пор. ще у Гр. Квітки-Основ'янен-

ка (Твори, т. II, Київ, 1956 р., ст. 26): Чи ти одуріла, чи обожеволіла?

Дві приставки **о-** та **об-** часом збігалися своїм значенням уже вдавнину, як і тепер у нас.

10. Приставка **пере-** скеровує наш рух через щось: перенести, перейти, перескочити, перегнати, перебити, пережити. Або це повторна дія: переписати, переорати, переробити, пережити. Часом це дія знищення, ламання чогось: перевести (знищити), перебити, переламати, перетворити. Іноді визначає перевищення над міру: перебрати, перегнати, пересолити. Це **пере-** постало з давнього **пре-** або **прѣ-**.

11. Приставка **під-** визначає рух додолу під щось: підкласти, піддатися, підпасти. Або, навпаки, скеровує наш рух угору: підскочити, підняти, підрости. А то визначає зроблення кінцевої частини дії: піднести, під'їхати, підбігти.

Давнє значення **під-** (було **под-**) добре знати з цього прикладу: Глави своя подклониша под тиї мечі харалужній (“Слово о полку Ігореві” 1187 року).

12. Приставка **по-, пі-** дуже в нас важлива й часта приставка, і визначає початок і довготу дії при кількох чи багатьох предметах: побити, поламати, погнати. А то визначає напрям руху вперед: послати, понести,

піти. Закінчення дії: покласти, поставити. У Лавріновому Літопису: Поищемъ собѣ князя, — наше: Пошукаємо собі князя.

Наше **по-** часто замінює давнє **на-**, бо функції цих приставок **на-** і **по-**, здавна збігалися, напр.: у “Слові о полку Ігореві” 1187-го року маємо: Начатися той Пісні, тут “начатися” — наше початися. Як побачимо далі, ці самі приставки часто виконують у мові однакове завдання, і вони можуть ставати рясними складеними приставками. Про них буде мова далі.

13. Приставка **при-** найчастіше визначає рух до предмету, наближення звідкись до кого чи чого, або взагалі наближення: прийти, принести, привезти, прилетіти, придобритися, прилеститися, примазатися. Часте й друге значення, — закінченність дії взагалі: прибути, призабути, прикрити, придумати.

14. Приставка **про-** нечаста приставка, і визначає виконання дії серед якихось перешкод: пронести, пробити, провести. Часом це довга дія протягом певного часу: пропрясти, проробити, просидіти, пропоратися. Або просто докінчення дії: прогнати, пропасти, промовчати.

15. Приставка **роз-** визначає рух на різні боки, у різних напрямках: роздати, розлити, рознести. Давнє було **раз-, рас-,** пізніше **роз-, рос-,** у “Слові

о полку Ігореві” 1187 р.: ростікашеться, роспужени.

Були ще й інші приставки.

1. Є ще одна приставка, це **без-**, але це приставка іменникова, звідки вдерлася до дієслів, проте ще тут дуже рідка й визначає те саме, що й при іменниках, — позбавлення когось чогось. Вона в дієсловах дуже рідка: безлюдніти, безлюдувати, безсиліти, безуміти, безчестити.

Зате вона часта з приставкою **о:** обезчестити, обезсилити і т. ін.

2. У давнину були в нас іще різні дієслівні приставки, але з бігом віків погубилися. Було, напр.: **пре-**, що часом і тепер ще можна спіткати, напр. у Словнику Грінченковому подається: предокучити, але це форми сумнівні — вони в нас перейшли на **на-** й ін. Це архаїзм.

Зникло й **пред-**, — воно перейшло на **перед**, — передплатити, передбачити.

У давнину був у нас частий окремий приросток **у-**, напр.: у “Слові о полку Ігореві” 1187-го року: Нощь птичь убуди, Упуди жирная времена, але й він зник, перейшовши на **з-** або **по-**: збудив, спудив чи побудив, попудив (полякав).

Оце всі наші дієслівні прості приставки з найрізнішим, як ми бачили, значенням. Головне їх завдання — показати керунок руху чи дії, рахуючи

від підмета чи предмета: Напр.: від “бігти”: вибігти, відбігти, добігти, набігти, збігти, перебігти, побігти, прибігти, прибігати, — і все зовсім інше мовне значення. Хто цього значення тонко не відчуває, той мови не знає.

З бігом віків приставки часом набули собі протилежного значення, напр.: піднести, підскочити. А то часом є дієслова, на які приставка мало впливає, напр.: -кінчити: закінчити, докінчити, покінчити, скінчити. Але звичайно вона сильно впливає, напр.: при слові -писати, виразно міняючи дієслова при кожній приставці.

Взагалі ж приставки від одного дієслова творять нам завжди багато слів усе з різним значенням, дуже ясно зазначеним, пор. приставки при дієслові -писати. А від дієслів легко твориться віддієслівні йменники, так само все різного значення, залежно від своєї приставки, напр.: впис, випис, відпис, допис, спис, запис, напис, опис, підпис, перепис, напис, пропис, розпис, — аж 15 різних слів, бо маємо 15 дієслівних приставок, і все з тонким синонімічним відрізненням.

Від дієслів творяться дієприслівники: виписуючи, виписавши, та дієприкметники: відписаний, дописаний, а від іменників прикметники: списо-

вий, прописний, і таким чином від одного корення **-пис-** можна створити сотню слів! Так росте мова й її словник з невеликого числа коренів, але при допомозі приставок та закінчень. Самих коренів у мові не так багато.

Звичайно, треба глибокого мовного знання, щоб усі ці приставки належно тонко відчувати, і це знання набувається ще з матірньою мовою, хоч і дуже не легко, — ми взагалі не добачуємо величі мовної праці наших дітей.

Поплутання приставок у нас не рідке не тільки серед широкого громадянства, але й серед молодих письменників. Напр.: у нас частенько плутають приставку **про-** з **пере-**, й пишуть: перевели постанову, перевели справу. А в літературній мові “перевести” — це знищити. Пішов на дощ, і перевів (знищив) одягу. Геть мені черевики перевела (знищила). У Рудченка в “Казках” читаємо: Як же його перевести з світу, щоб не було на світі I. 92, Чужі діти своїм батькам у поміч стають, а ти тільки дурно в нас хліб переводиш, II. 107. У Номиса, Приказки: Пани переведуть, що й собака не їстиме 1223, Бодай його кодро з накоренком перевелось 3788. Стороженко, “Марко Проклятий” 46: З панів переведуться на шолудивих кошенят.

А справу на зборах “проводять”, а не “переводять”, так, як когось проводять, скажемо, додому. Пригадаймо з пісні: Котилася зірка з неба та впала додолю, ой, хто мене молодую проведе додому. У Шевченка: Провожала сина мати.

У нас часто плутають **пре-** (**пере-**) з **при-**, а вони істотно різняться. Наприклад: презирати — зневажати, гордувати (пор. презирство) і призірати — доглядати (пор. призірати — вглядатися).

Деякі приставки з бігом часу траплять своє первісне значення. Напр., у давнину приставка **о-** була частою й визначала велике набуття собі чогось. Так, у давнину були форми: оконитися — сісти на коня.

Як було зазначено вище, більшість дієслівних приставок розвинулися з відповідних прийменників, а тому вони часто зберегли і своє старе прийменникове значення. Тільки три приростки: **ви-**, **пере-** та **роз-** самостійні, не бувають прийменниками.

Цікаво тут зазначити, що в нашій мові існує дуже багато таких присудків, які висловлені перехідним спроставкованим дієсловом, при чому дієслівна приставка повторюється і при предметі (об’єкті). Напр.: Насилу добувся до хати. Він відійшов від науки. Котляревський: Довів нас до цього. Шевченко: Дожить до світу. Кот-

ляревський: Одв'яжись од мене. Накочити на перешкоду. Підпасти під владу. Упасти у гріх. Внести в хату. Знести з даху. Обпертися об дерево. Доїхав до міста. Одійшов од нього. Зайшов за тин. Підбіг під хату. Відігнав від себе. Понести по людях, і багато таких інших. Такі мовні форми показують дорогу виникнення наших форм спроставкованих дієслів і їх значення.

Це саме було і в давнину. Пор. у “Слові о полку Ігоревім” 1187 р.: Глави своя подклоніша под тиї мечі харалужнії. Старослов. Матвія 14. 29: Излѣзь изъ корабля Петръ, наше: Вийшов із човна Петро.

VI.

СКЛАДЕНІ ДІЄСЛІВНІ ПРИСТАВКИ.

Удавнину складених дієслівних приставок було мало, — вони розвинулися головню з бігом віків, — і їхню ролю виконували приставки прості, найчастіше на- та по-. Пізніше цю функцію перейняли на себе складені приставки взагалі, але до певної міри, по-стародавньому, також і приставки на- та по-.

Але й на цьому не кінець, бо крім 15 простих дієслівних приставок ми ще маємо багато приставок складених чи зложених. У нашій мові приставки на- та по- можуть легко ед-

натися з іншими приставками й таким чином творити нові приставки складені, напр.: на-в-, на-ви-, на-до-, на-ді-, на-з-, на-с-, на-по-, по-в-, по-ви-, по-від-, по--до-, по-з-, по-за-, по-на-, по-пере-, по-під-, по-піді-, по-по-, по-про- і ін.

Яка доля цих складених приставок? Зовсім відмінна від приставок простих. Наша мова в зазначенні ступеня чи часу дії така тонка, що коли наша дія торкається багатьох предметів, то цю дію ми зазначаємо дієсловом, але конче зо складеною приставкою. Цебто, складені приставки визначають многоту осіб нашої дії чи многоту предметів дії.

Приставка на- для цього рідка. Напр.: навиносити, назносити, напросити й т. ін., це значить багато чогось: Назносити купу дров, Жебрак напросив собі на день, Досить п'яниця навиносив з комори, й т. ін.

Але по- в цьому випадку часте: повносити, повиносити, повідносити, подоносити, позносити, позаносити, понаносити, пообносити, попереносити, поприносити, понадкушувати, порозносити, — усі 15 приставок ед-наються з по- для зазначення дії при чисельності предметів при одному чи кількох підметах. Напр.: Я повносив усе до хати, Сестра повиносила квіти на дощ, Батко повідносили позичені речі, Брат попереносив книжки до

своєї кімнати, Щурів повбивали чи позабивали й т. ін.

Таке значення по-, як я сказав, іде з глибокої давнини. Дієслівна приставка по- сама дуже давня: її знає мова литовська (як ра), знають її і всі мови слов'янські, а тому приймаємо її за форму ще балтицько-слов'янську.

Цю складену приставку добре знають давні пам'ятки. Напр.: у “Слові о полку Ігореві” 1187-го року читаємо: Свати попоїша, а сами полегоша, цебто: Сватів попоїли, а самі полягли. Це важливе значення по-, і цього не можна забувати нашим письменникам. Ось ув одного читаю: Люди збіглися й винесли з хати все, — ні, не “винесли”, а “повиносили”. Або ось у “Людоловах” 1958 р. Зинаїди Тулуб читаю: “Татари розклали вогнища” І. 189, а краще було б: порозкладали.

Іще приклади на складені приставки з по-: повикидати, повкривати, повискакувати, позливати, позмінювати, Діти подушки позминали, Кайдани руки поз'їдали, понавозити, поопускати, пооббивати, пообмальовувати, пообмивати, поперекручувати, попризвичаюватися, — при таких дієсловах зо складними приставками завжди кілька чи багато предметів, незалежно від підмета, — він може бути один або кілька. Звичайно, щоб усе це поробити, потрібна й множин-

ність дії, але тут на неї не звертається головної уваги.

Іще одна важлива ознака: при множинності предметів звичайно дієслово не буває зворотним, цебто не закінчується на -ся.

Щоб глибше все це зрозуміти, даю ще приклади з народніх творів або з творів літературних.

Рудченко, “Казки”: Вони знов поприростали І. 109, Стоять мажі, шкурами повкутувані ІІ. 173. Чубинський, “Труди”: Ти понаводив усіх І. 153, Повиростали сини ІІ. 473, Були річки — повсихали, були кращі — поз'їжджали V. 540. Драгоманів, “Нар. преданія”: Всі трое були в мене поприв'язувані на оборі 61, Брати позлазили з дуба 340. Б. Грінченко: Понапикала хліба, понаварювала ІІ. 85. “Етн. Зб.”: Від німців попереїмали V. 207. Котляревський: Поперевертав слова. Квітка-Основ'яненко: Люди понапаковували хліба ІІ. 135. З своїм козаком поперехрещували нагайками 146. Повелів повикупувати всю худобу 150. Толстой Л.: Твори, т. ІІ ст. 295: Дівчата посхоплювалися з місць. М. Вовчок: Стежки все жовтим піском повисипувані. П. Мирний: Десь понабували дерева, Хатів густо, мов їх одну до одної хто позсував. Ів. Левицький: Що вона на мене понабріхувала, Мати понапикала й понаварювала.

Люди попереважакали через рівчак. Б. Грінченко.

І сучасні добрі стилісти не оминають цих форм. Так, у “Людоловах” Зинаїди Тулуб, том I, читаю: Іконок та хрестиків понакуповує 246, І чого тільки вони понакуповували 276.

Коли дію роблять багато осіб одна при одній чи одна за одною, а сама дія продовжується довго, тоді присудка вживаємо в множині *конче з по-*: Хлопці від галасу похрипли. Звичайно, при збірному підметі присудок може бути в однині: Челядь цілісіньку ніч колядує, аж похрипне (“Основа” 1862. IV. 27).

Але при малому числі підметів, наприклад, коли підмет двоїна, цього *по-* може не бути, напр. у “Слові о п. Іг.” 1187-го року: Ту ся брата (два) розлучиста, теперішне: Тут брати розлучилися. А коли *б* було багато, то сказали *б*: Тут брати порозлучувалися.

Приставка *без-* не є приставка дієслівна, але йменникова, звідки й забрела, а тому складені приставки *без-* не визначають множинності ані предметів, ані дії, а тільки позбавлення чогось, як і при прийменниках: збезумитися, збезчестити, обезвладнити, обезголовити, обезлюднити, обезкровити, обезчестити й т. ін.

Отже, коли багато підметів, що роблять, або багато предметів, що з

ними щось роблять, то дієслово (присудок) мусить бути *конче* з складеною приставкою, найчастіше з *по-*.

У нас часто на це не вважають, а тому мова бідніє на свою рясноту. Напр. ось “Коротка історія України” Івана Крип’якевича 1920-го року, і в ній я читаю: “Святополк задумав убити всіх братів” (ст. 16), — коли всіх, то тут предметів кілька, а тому має бути *конче* складена приставка: не убити, а повбивати. Далі читаю 16: “Він братів убив”, — треба: повбивав. Або ще приклад на ст. 66: “Мазепа і в інших городах заснував школи”, знову таки було кілька шкіл, а тому не “заснував”, а позасновував, або хоч засновував. Тут же на ст. 16: “Край був знищений і зруйнований”, — відповідніш було *б*: Край був понищений і поруйнований.

Складені приставки при дієсловах — сильно тонке синонімічне розрізнення, яке відчуває тільки той, хто глибоко знає нашу мову, хто виховався в ній ще з колиски. Хто знає мову тільки з шкільного вивчення, той цих глибоких тонкощів (нюансів) не збагне. Ці складені приставки при дієсловах — глуха стіна для чужинців, що вивчають нашу мову. Наприклад, *по-*українському буде таке розрізнення: *Уб’ю* тебе, і всіх повбиваю. *Пор.* дав-роздав-пороздавав.

VII.

ДОВГОТА ДІІ (ПОПО-).

Українська мова має ще способи зазначати довготу чи множинність дії, щоб підкреслити, що підмет (один чи кілька) багато разів щось робив, щоб задумане закінчити. Це завжди зазначається дієсловом з приставкою рідше простою, частіше складеною.

Із простих приставок таке значення можуть надавати тільки до- та на-, але при дієсловах зворотних, цебто з закінченням -ся. Напр.: Доходився до шибениці, Дочиталися до Хреста. У "Людоловах" Зинаїди Тулуб І. 265: Султана треба було дрочити, — і ось додрочилися: найдорожчі люди у неволю потрапили. Діти набігались і поснули, Находилися досить, Наплакалися вволю, намучилися і т. ін. Пісня: Та вже мої ніженьки находилися, та вже мої рученьки наробилися. Номис, "Приказки", 4560: З рук наробитись, з ніг находитись.

Певну здовженість дії може визначати й по-, але меншу, напр. у Котляревського, "Енеїда" І. 29: От тільки йще тут побарись. У Шевченка 284: Гарненько побалакай з нею.

Це давня наша форма, нерідка в Лаврентієвому Літопису, напр.: Аще поидемъ к Торжку, попустошимъ волость 6724, Все попровадилъ прочь

6771, Дошедше Горины, пополошившеся, бѣжаша 6647.

Або в Літопису Іпатієвому: Русь всю страну пополошили 6449 р. Стражъе, то видивше, пополошившася 6657 р.

Добре знає такі форми і мова російська, див. Даля т. III: попостничать, пополонить і т. ін. Знає це й стара російська мова, напр.: І Псковський Літопис 6720: Села ихъ попустошиша. Псковська судна грамота: Попродавать да за свою покругу помимати.

Звичайно кажемо любити, але до цього є й здовжена форма полюбляти, досить часто вживана. Напр. у "Наталці Полтавці" Котляревського маємо: Дівчата поглядають — всі сусіда полюбляють.

Але з бігом віків у нашій мові поставали й складені приростки, і цю функцію довготи дії значно виразніше перейняли на себе власне вони.

Із складених приставок зазначення многоти дії виконує приставка пона-, напр. Г. Барвінок: Ми понавчались. Ів. Левицький: Верби понагиналися над водою. Часом інші приставки: Яблука поосипались, Драгоманів. Номис, "Приказки" ч. 2085: А вже ж тії кучері мені надокучили.

Часта приставка по під-, напр.: по-підвезити, по-підпихати, по-підклада-

ти, і т. ін. Або понад-: понадщерблювати, понадкушувати.

Але українська мова має ще особливий спосіб зазначати довготу дії, іншим слов'янським мовам невідомий, — це цікава й часта в нас дієслівна приставка по по-. На жаль, форма ця тепер помалу забувається, бо сучасні письменники мало знають її. Навпаки, старші наші письменники, глибше йдучи за народньою мовою, добре знали цю форму й часто її вживали.

Отож, коли треба зазначити, що хтось (підмет, один чи кілька) робив щось чи терпів що дуже довго, а це допроваджувало його до перевтоми, до гніву, до жалю й т. ін., то це краще зазначаємо складеною приставкою по по-. Напр.: Попоходив я біля такої роботи, Попобігали ми, поки дістали, Попосміявся я з такої пригоди і т. ін.

Подам трохи більше прикладів на цю цікаву форму з етнографічних матеріалів та з творів наших старших письменників. Номис, "Приказки", ч. 5632: Попом'ятаеш московський місяць. Драгоманів 346: Нехай трохи попомучаться. Грінченко, Матеріали, I. 32: Так вона мені попокланялась, попопросила мене. "Основа" 1862 р.: Багато треба попововтузитися I, 65, Що попоплакала мати X. 33, Коло

кожного воза треба попосваритися VI. 98.

Старші письменники добре знали цю форму, й глибоко відчували, що вона сильно й виразисто тонко віддає множинність і протяжність дії чи стану. Ось приклади. Шевченко, "Кобзар": У школу оддали, і там чимало поповчили II. 146, Далекий шлях... попоміряв і я колись, щоб його не мірять 78, Ось я тебе попомуштрую 501. Марко Вовчок: І попоплаче над ними, і попосміється. Куліш, "Петро Сагайдачний" 116: Попоносив по келійках води. Свидницький, "Люборацькі" 281: Попотупкалися коло нього. П. Мирний, Повісті: Ще мало поповиварював. Г. Барвінок: Що вона попожурилась 58, Що було я попонуджуся 42, Добре, що я перша прийшла, а то б попостояла 448.

Для зазначення найдавнішого часу дії чи стану часом уживається навіть потрійна приставка по пона-, але дуже рідка. Напр.: До хати снігу попонаносили, аж калюжі пішли. Вона попонабріхувала, скільки хотіла. Попонаписував по всіх повітах, Попонастоявся під ворітьми, Попонаробився по жидах.

Приставка по по- — це притаманна наша приставка, до того ж з певним окресленим значенням, а тому оминати її — то збіднювати нашу мову. А в нас змінюють це по по- сло-

вом “багато” чи “довго” при дієсловах, напр. пишуть: Я багато просив, поки випросив його. Я довго стояв, поки прийняли мене. Це не буде в дусі нашої мови, і відповідніше сказати: Напросився я, поки випросив його, Настоявся я, поки прийняли мене. А коли треба ще сильніше означити більшу довготу дії, говоримо: Попросив я його, поки випросив. Попостояв я, поки прийняли мене.

VIII.*

ПРИРОСТОК ПО- В ДІЄСЛОВИ-ПРИСУДКУ.

Крім згоди в числі, роді й відмінку, українська мова часто знає ще цікаву згоду присука зо своїм підметом чи об'єктом, — іще й дієслівним приростком. Справа в тому, що українська мова знає дієслівні приростки прості й складені, й уживає їх у певних окреслених випадках.

Українська мова кохається в складених дієслівних приростках пови-, пови-, поза-, пона-, понад-, попере- й т. ін., і легко вживає їх у часі минулому та будучому (ніколи в теперішньому). Цим занадто частим та легким уживанням складеного дієслівного приростка українська мова помітно вирізняється серед інших

* Цей VIII розділ — це коротке повторення деяких попередніх розділів.

слов'янських мов, що цього явища в такому великому числі не знають.

Коли підмет у множині, а його дієслово-присудок визначає закінчену дію (час минулий або давноминулий), або дію, що конче відбудеться, а особливо коли й об'єкт у множині, тоді дієслово-присудок неодмінно приймає приростка по-. Напр.:

Він:	Вони:
заснув	позасинали
сів	посідали
вибіг	повибігали
навів	понавóдили
зубожів	повбожіли
перекинув	поперекидали
угадав	повгадували
закинув	позакидали
видурив	повидурювали
забагатів	побагатіли
вижав	повижинали
виріс	повиростали

Ось трохи на це прикладів. Чубинський, II: Вони повпивались 362, Уже старі повмирили 429, V: Ми повиростали 857, Воли та корови — все повиздихає 867, М. Вовчок, I. 112: Повибігали якісь панночки. Її “Посмертні оповідання”: Синиці, шпаки поназлітуються 10. П. Мирний: “Хіба ревуть воли” 25: Голови шовковими хустками повив'язують. Номис, Приказки, ч. 7894: Всі собаки повиздиха-

ли. Стороженко II. 124: Повитикались ті скелі. Гребінка 387: Пташки по-одлітали. Г. Барвінок 190: Вікна в землю повгрузали. Г. Квітка: Дівчата повбираються.

У “Кобзарі” Т. Шевченка це звичайна річ: Вони з холери повмирили 423, Старі зарання повмирили 463, (але: Пан умер 394). Повсихали три явори 299. Повсихали сади зелені, погнили біленькі хати, повалились стави бур'яном поросли, неначе люди подуріли 396. Раби посходяться до купи 527. Паничі на третє літо поз'їжджались 358. Дівчата аж понедужали за ними 372. Самі потруїлись тим зіллям поганим 399.

Те саме явище відбувається й при дієприкметнику минулого часу на -тий або на -ний: Він узутий, але: Вони повзувані, Яйце зварене — яйця поварені. М. Вовчок I. 112: Стежки вже жовтим піском повисипувані. Номис ч. 1183: Пані повзувані. Ів. Левицький “Повісті” 145: Були повироблювані клумби для квіток. Рудченко “Казки” II. 173: Стоять мажі, шкурами повкутувані. Свидницький “Люборацькі” 311: Всі двері повідмикані були.

Коли об'єкт у множині, а присудок -дієслово визначає закінчену многократну дію, а до того й підмет у множині, тоді цей присудок так са-

мо конче приймає приростка по-. Наприклад:

Його одного:	Усіх, багатьох:
убив	повбивав
збештав	побештав
збудив	побудив
звалив	повалив
збентежив	побентежив
одягти	повдягати
виберу	повибіраю
роззявив	пороззявляли
вибудував	повибудовували
вивести	повиводити
вивіз	повивозив
замів	позамітав
надів	понадівав
нагодував	понагодовував
перевернув	поперевертав

Ось на це приклади. Котляревський “Енеїда” IV. 34: Полковників понаставляли. Чубинський II. 130: Бродяг понапускав; III: Повідривала всіх 105: Повидираєш очі 155; V: Назад руки їм позав'язували 995, Вони сірі воли повпрягали 1051. Рудченко “Казки”: Той кінь їх повбивав I. 156, Пиріжечки повибіраю з печі II. 6, Повидовбував йому очі 28, Ви мені очі повибиваєте 103, Можна всі бочки повивозити 151, Пан звелів, щоб повигонили кури 155. Шевченко: Бодай кати їх постинали 367. Ів. Левицький “Повісті” 6: Чимало дочок повидавав уже заміж. Драгоманив 337: Поодрубувала

голови. 30ЮР I. 103: Наші татар по-вбивали й повернули додому. Словник Ак. Н. I. 74: Побравши вони коси, та й пішли косити.

Коли декілька осіб роблять одну річ, то такого по- не вживаємо: Він зробив хату — Вони зробили хату, але: Вони поробили хати.

Коли якась дія чиниться в багатьох місцях, тоді конче присудок має таке по-:

В одному місці:	В багатьох:
виступила вода	повиступала
прорвалась	попроривалась
вигнило	повигнивало
навалило	понавалювало
намело	понамітало
нанесло	понаношували.

Напр. у Шевченка: На ногах і на руках повиступала од стужі кров 277, Козацькая кров позасихала 338.

Так само вживаємо по-, коли щось робиться багато разів: Понаводив хлопців, Повисьорбувала все. Рудченко “Казки” II. 16: Понаносив намиста. Ще Шевченко: Якби тобі довелося в нас поланувати 449, А я косу розплітаю, з дружиною походжаю 176, То виринав, то потопав I.

Коли щось робиться багато разів, аж до пересичення, до обридження, тоді присудок приймає в нашій мові приростка попо-. Це дуже помітна ознака української мови, бо цього

попо- не знають інші мови. Уживається його часто й легко, особливо в живій народній мові. Напр. Котляревський “Енеїда” II 25: Уже і так пополякали. У “Кобзарі” Т. Шевченка: Попоміряв і я колись, щоб його не мірять 22, Я їх чимало попоїв 196, Ось я тебе попомуштрую 440, Зимою в Київ одвезли і там у школу оддали, і там чимало поповчили 474. Твори М. Вовчка I: Провела його, попоплакала 20, Попоплакала там 22, Попомучилась вона 45; її ж “Посмертні оповідання” 1910 р.: Потім, попоплакавши обое, узяли мене за руку 7. Г. Барвінок: Попосмутував я на чужині 407, Що я попотужила, що я попопудила, що я пополамала рук 433, А то б я попостояла 498. Рудченко “Казки” II: 161: Ті його попобили. М. Рильський “Пан Тадеуш”: Попоїсти даць 302.

Старослов'янська мова звичайно не нотує цього явища. Напр. в Апокаліпсисі Івана читаємо: И старцы падоша 5. 23 (і старші попадали), Царіє скрышася 6. 15 (царі поховалися), Падите на ны и покрыйте ны 6. 16 (попадайте на нас і позакривайте нас), И падоша на лица 7. 11 (і попадали на обличчя) і т. ін. Або ось приклади з Псалтиря, тепер перекладаємо: Вони пороззявляли (ц. сл.: отверзоша) на мене паці свої 22. 14. Та попадали (ц. сл. падоша) ті, хто чи-

нить беззаконня 35. 13. Форми на пови-, поза-, пона-, попере- дуже рідкі в давній мові.

Але все таки ці форми прориваються в давніх пам'ятках, хоч і не часто. Остромирова Єв. 1056 р. Мт. 21. 35: Ового же оубиша, а друугаго каменнимь побиша. "Збірник" 1073 р.: Правдъно бо есть и повеселитися и поплакати 196, Члвкъ погоубляеть своя пути 165.

Але в пам'ятках, де жива мова пробивається сильніше, там форма з по- навіть із попо- не рідка. Напр. "Слово о полку Іг." 1178 р.: Свати попиша, а сами полегоша за землю Русскую. Слово Данила Заточника: Злая жена всю жизнь мужа своего погубляеть. Іпатіів Літопис 1657 р.: Стражъе же Изясвлѣ, то видивше, пополошишася. Лаврінів Літопис 6647 р.: Дошедше Горины, пополошившеся, бѣжаша. Пересопницька Євангелія 1556 р.: На пути попрацуйся 69.

Крехівський Апостол десь 1560-х років знає форми з по- уже часто: Поблудили у вѣри 506. Як би их позабивати (ц. сл.: оубити) 26. Поздыхала третя часть 617. Много людей померло 618. Помордували людей 620. Поприсегаю вас 494. Попродавали 21. Во што ж ся есте похрестили 101.

Ось іще приклад із "Скарбниці по-

ребної" 1676 р. нашого славного письменника Іоанікія Галятівського: Володимиръ Церкви побудувал І (але: Святослав будовалъ Церкви 15, інше значення), Іншіи познаходили великіи таблицы 6 (але з іншим значенням: Штуки великіи знаходят 6).

Правильне вживання складеного приростка на по- належить до тих явищ, що набуваються в нашій мрві природно. Власне це по- в теперішній час сильно затирається в літературній мові, бо покоління молодих наших письменників мало слідує взагалі за своєю мовою. Але, як виразну нашу ознаку, таке по- треба залюбки культивувати, як то робили старші письменники, взоруючись на живій народній мові.

IX.

ВИДИ ПРОТЯЖНИЙ І НАВОРОТНИЙ.

Вид докбнаний, як ми бачили, познається легко: це дієсловá приставкові, а час їх — минулий або будучий (приставковий): написав, напишѹ.

Але складніша справа з дієсловами недокбнаними. Річ у тім, що може бути різний ступінь їхньої дії чи стану: він може бути протяжній, цебто такий, що триває довго без перерви, але триває нормально, як і треба (інакше було б попо-); може

бути й многократний, коли дія робиться може з перервами, не однократно, ніби наворотами.

Обидва види недоконані, але між ними глибока різниця, яку треба тонко відчувати, й якої звичайно не знають ті, кому українська мова не рідна.

Протяжність і наворотність дії посталала в нашій мові з глибокої давнини, і вже перші наші пам'ятки з XI-го віку знають її зовсім розвинутою. Щоб ліпше зрозуміти їхню різницю ось трохи прикладів:

Протяжні недоконані:	Наворотні недоконані:
вчити	навчати
іти	ходити
вкрити	вкривати
ломити	ламати
нести	носити
плести	заплітати
шити	зашивати

приставка звичайно робить дієслівну дію докотною, напр.: писати — написати, нести — віднести й т. ін. Але українська мова знає ще один важливий спосіб зазначення довготи дієслівної дії: приставкове дієслово може бути й не конче наворотнім. Ось приклади:

Протяжні недоконані:	Наворотні недоконані:
-------------------------	--------------------------

взяти	брати
вкритися	вкриватися
втекти	втікати
напасти	нападати
побити	побивати
прийти	приходити
скоčiti	скакати

Це дуже тонке розрізнення, і його часом не вмюють у нас уловлювати. Я заперимітив, що ця дієслівна форма так ніби завмирає в Галичині, і в своїй "Рідній Мові" я не раз подавав приклади такого нерозрізнення її західними письменниками.

Ось трохи прикладів з "Короткої історії України" 1920 р. Ів. Крип'якевича, який часто так ніби не відчуває наворотних форм, у дужках подано наворотні форми, як вимагає дух нашої мови: Нераз з-за дерева напав (треба: нападав) на ловця ведмідь, нераз рись скочив (треба: скакав) з гори на прохожого, ст. 4. Як небо вкрилося (треба: вкривалося) чорними хмарами, вони казали 5. Як вороги напали (треба: нападали) на край, люди втікали до города 6. Слов'яни були народ мирний і лагідний, але як напав (треба: нападав) на них який ворог, вони боролися з ними хоробро 6. Як прийшла (треба: приходила) ніч, козаки несподівано окружали турків, і турків побивали (треба: побивали) або взяли (треба: брали) в полон 48. З усіх сторін приходили чу-

жинці і взяли (треба: брали) панування в свої руки 78.

Або ось “З далеких літ”, Київ, 1965 р., оповідання В. Хроновича (Учитель з Галичини), ст. 104: “Міця до-ти била ніжкою в двері сіней, поки Орися не встала” (треба: вставала) і не пішла (треба: йшла) з нею до стайні доїти корову”.

Таких прикладів недочування за-хідньоукраїнськими письменниками наворотного виду дієслів можна б було подати сотнями, але вистачить і поданих. Певне, це вплив польської мови, бо й там часом відчувається замирання цієї форми.

X.

ТВОРЕННЯ НАВОРОТНОГО ВИДУ.

Спинюся тут трохи докладніш, як саме творяться в нас многократні чи наворотні дієслівні форми. Як я вже зазначив вище, це дуже старі наші форми, відомі в нас з найдавнішого часу. І з того найдавнішого часу вони творяться зміною корінної голосної на іншу. Є чотири головні зміни, а саме: **е: о, е: і, е: и та о: а, п'ята, зміна і: а** дуже рідка.

Розгляну всі ці способи творення наворотних форм кожну окремо.

1. З дуже давнього часу корінна дієслівна е для утворення наворотно-

го виду змінюється на **о**. Ось приклади:

Протяжні:	Наворотні:
-е-	-о-
брести	бродити
везти	возити
вести	водити
нести	носити

Але багато дієслів уже не роблять цього розрізнення, і мають одну спільну форму для протяжності й для наворотності, напр.: косити, просити, брати й т. ін.

2. У нашій мові наворотна форма часто твориться зміною корінного дієслівного **е** на **і**, напр.:

Протяжні:	Наворотні:
-е (ѣ)-	-і-
-берегти	-берігати
-гребти	-грібати
-коренити	-коріняти
-летіти	-літати
-мести	-мітати
-пекти	-пикати
-плести	-плітати
-ректи	-рікати
-стрибнути	-стрібати
-стерегти	-стерігати
-текти	-тікати
чепити	чіпати
-щепити	-щіпати

Рискою перед дієсловом я зазначив тут якубудь приставку, яку воно

може приймати: викоренити, згребти й т. ін.

Зазначу, тут, що дієслова з приставкою ви- розрізняються ще й наголосом: у протяжних доконаних формах наголос конче падає на це ви-: вігребти, вилетіти, вимести й т. ін., але в формах наворотних наголос конче на предостанньому **а** чи **я**: вигріба́ти, виліта́ти, виміта́ти й т. ін.

У всіх цих дієсловах при зміні їх у формах теперішнього часу корінне **е** не випадає: гребу, течеш, мете, печуть і т. ін.

3. Коли дієслово має в корені **р** перед **е**, цебто має ер (давнє ьр), тоді це **е** для створення наворотної форми змінюється не на **і**, але на **и**. Наприклад:

Протяжні:	Наворотні:
-ер (ор)-	-ир-
-брати (брьати)	-бирати
-дерти	-дирати
-жерти	-жирати
-мерти	-мирати
-перти	-пирати
-терти	-тирати

Корінне **е** в цих формах випадає: терти — тру, трещ, мерти — мруть, перти — пру й т. ін. Тут **е** випадне, бо походить з давнього **ь**, і цим воно вирізняється від **е** невідпадного, що змінюється на **і**: пекти — випікати.

Форми -бир-, -мир-, -пир- живі з західноукраїнській мові й прийняті до мови літературної, хоч у живій східноукраїнській мові часто чуються форми -бір-, -мір-, -пір-: умірати, забірати, перепірати, й т. ін., але до літературної мови вони не прийняті.

4. З дуже давнього часу наворотні форми творяться ще так, що корінне **о** змінюється на **а**. Ось приклади, як прийнято в мові літературній:

Протяжні:	Наворотні:
-о-	-а-
-гонити	-ганяти
-клонити	-кланятися
-котити	-качати
-кропити	-кратати
-ломити	-ламати
-могти	-магати
-скочити	-скакати
-хопити	-хапати

Рискою зазначено тут різні приставки, які може прийняти це дієслово.

Цих форм удавнину було дуже багато, але з бігом віків наворотні форми з **а** постиралися й позбігалися з просяжними формами, цебто **о** позостається незмінним, і так тепер прийнято писати й вимовляти їх у нашій літературній мові, напр.: -горяти, -клонятися, -мовляти, -мотати, -мочати, перешкоджати, повторяти, по-

зволюти, потопати, прощати, -робляти й т. ін., — у всіх цих дієсловах уже не міняємо **о** на **а**, воно тут функціонально завмерло.

Але в деяких говорах, особливо ж у говорах західньоукраїнських, це **а** ще зовсім живе, тому, скажемо, галицькі письменники пишуть: розмавляти, вмачати, перешкаджати, потапати, пращати, вирабляти й т. ін., але літературна мова цього вже не знає.

5. Є ще одна форма, а саме, — зміна **і** на **а**, **я**, але цих форм мало. Тут це **і** походить з давнього **ѣ**, і знаходиться не в корені, а в дієслівній прикметі. Напр.:

Протяжні:	Наворотні:
-і (ѣ)-	-а-
-воркотіти	-воркотати
-горіти	-горяти
-дріботіти	-дріботати
-кипіти	-кипати
-летіти	-літати

Рискою зазначено можливу дієслівну приставку.

А часом, але дуже рідко, така зміна може бути і в корені:

Протяжні:	Наворотні:
-і (ѣ)-	-а-
-лізти	-лазити
-різати	-разити
-сісти	-(сядати) сідати

6. Є ще один спосіб творення наворотних форм, — це дієслівний нарос-

ток -ув-, -юв-, якого вживаємо для означення явної довготи, частоти й многоразовості. Своєї окремої протяжної форми ці дієслова звичайно не мають, бо переймають її на себе. Таких дієслів у нас немало, напр.: будувати, горювати, дарувати, торгувати, хвилювати, шанувати, перехоувати, перебувати, перепасувати й т. ін.

У давнину знані були форми на -ив-, і спочатку їх не було багато. Пор. у Лавріновім Літопису: Умыкиваху у воды дѣвица. Але з часом ці форми сильно розвинулись та поширились, — вони висловлюють многократність та повторність (ітеративність) дії. Добре знані ці форми і в стародавніх українських пам'ятках аж до кінця XV віку, а далі вони зникають, і тепер цих стародавніх форм у нашій мові мало.

Широко розвинувся цей -ыв- у мові російській, але головню на півночі її, а в мові південноросійській ці форми зовсім позникали.

Українська мова в давнину знала тут наростка -ов-, -ев-, але він, як ненаголошений, змінився в нашій мові на -ув-, -юв-, хоч стародавній наросток -ов- ще тримається по наших говірках. Коли ж наголос падає в дієприкметникових формах від цих дієслів на **о**, то воно позістається, не змінюється на **у**, напр.: купований,

збудований, подарований, уторгований.

Але: вібудований, віторгований, сілуваний і т. ін., наголос на початковому складі.

Коли хочемо зазначити найбільший ступінь сили дії, показну її многоразовість, тоді подвоюємо цього наростка, і вживаємо -о́в-ув- (наголос на першому о в, тому він не змінився, а другий змінився на ув, бо ненаголошений), напр.:

Протяжно-наворотні:	Многоразово-наворотні:
купувати	накуповувати
танцювати	витанцьовувати

Протяжні дієслова, що мають **е в** своїм корені, творять свою наворотну форму через наросток -ув-, -юв-, а при цьому конче змінюють своє **е** на наголошене **і**. Напр.:

Протяжні:	Наворотні:
-е-	-і- -ув-
-брехати	-бріхувати
-коренити	-корінювати
-перезатися	-перізувати
-тесати	-тісувати
-чекати	-чікувати
-чесати	-чісувати
-щепати	-щіплювати

Коли це **е** знаходиться перед **р**, цебто маємо -ер- (рґ) тоді **е** не міняється тут на **і**, але наголос приймає таки на себе:

Протяжні:	Наворотні:
-вертіти	-вёрчувати
-вершити	-вёршувати
-смердіти	-смёрджуватися

ЗАКІНЧЕННЯ.

Оце найголовніше, що треба було розповісти про дієслівні види в українській мові. Я про них розповів тільки під кутом зору літературної мови, і скрізь підкреслював, яку важливу функціональну ролю вони грають у мові. Це ж душа нашого дієслова!

Як ми бачили, це дуже тонкий мовний засіб, який почасти в деяких своїх діяннях уже й завмирає, але в головному — це двигун розросту нашої мови, бож дієслово — це присудок у реченні, а присудок — душа речення!

Як ми бачили, з бігом часу в дієсловах стало виразно розвиватися значення доконаности чи недоконаности дії, а це повело до постання процесу приставкування дієслів. Розвій дієслівних форм ішов від форм безприставкових до зприставкованих. З часом зникали деякі форми часу, зате зростали форми дієслівних видів.

Поширення й усталення видів у нашій мові йшло рівномірно з зникненням стародавньої системи зазначення часів. Видові стосунки помалу перейняли на себе й те, що вдавнину визначали тільки форми дієслівного

часу. Закінчилося тим, що позостався тільки три (чотири) формі часу, але розвинулися форми доконаного й недоконаного виду.

Написав я цю популярну працю на те, щоб ті, хто прагне учитися мови, могли в простому моєму викладі пізнати важливу ланку нашої мови взагалі, а літературної зокрема.

5. III. 1947. Лозана в Швейцарії.

“ОЖЕНИТИСЯ З КИМ”, А НЕ “НА КОМУ”.

Нарис з історії української складні.

I.

ОРУДНИЙ СОЦІЯТИВНИЙ.

Відмінок орудний т. зв. соціативний (цебто спільнотний, громадський, соборний) витворився в людській мові дуже рано, ще за часу індоєвропейської мовної спільноти народів, і перейшов і в мову праслов'янську. Як явище праслов'янське, орудний соціативний став відомий усім без винятку слов'янським мовам. І по всіх слов'янських мовах цей орудний соціативний відмінок здавна уживається невідмінно з прийменником з, напр.: говорити з батьком, працювати з сином, танцювати з дівчиною і сотні т. ін. форм.

У глибоку давнину орудний соціативний був безприйменниковий, цебто дієслово вимагало по собі предмета в орудному, але вживалося без прийменника з. Таких безприйменникових форм узагалі в глибоку давнину було багато, пор. у Літопису: “Живяше Києвъ”, цебто в Києві.

У мові праслов'янській розпочався живий процес творення форм прий-

менникових, а форми безприйменникові стали сильно заникати. Тоді замість них постали й форми орудного соціативного з прийменником з. А форми безприйменникові (без з) зовсім позникали вже на XI вік, виключаючи мови сербохорватської, де їх і тепер ще чимало.¹

Орудний соціативний надзвичайно частий і в нашій мові, і по всіх мовах слов'янських. І по всіх мовах прийменниковий, невідмінно з прийменником з, ніколи з яким іншим. Напр.: товаришувати з сусідом, співати з сестрою, дружити з учнем, і сотні т. ін. форм.

Істотною ознакою орудного соціативного є те, що дієслівна дія зовсім однаково захоплює спільність обох частин чи обох осіб, та й сама істота прийменника з якогось підлягання один одному ніколи не визначає. Наприклад: “Батько товаришує з сусідом” визначає, що батько й сусід товаришують однаково як один, так і другий, а підлягання кого другому нема.

Усе це треба нам глибше знати, щоб повно зрозуміти віковичну українську (і всеслов'янську) форму “оженитися з дівчиною”, а не суперечне формі орудного соціативного “оже-

¹ Див. “Творительный падеж в славянских языках”, М. 1958 рік.

нитися на дівчині”. “Оженитися на кому” — це унікаум у мові всього слов'янського світу, відомий тільки в мові російській.

II.

ПРАВНИЙ СТАН ЖІНКИ.

Культура народу дуже сильно і постійно впливає на мову свого народу. Впливає вона на зміст слів, на їх форму, на складневі стосунки слів. Віра народу — в слова його, у мові його, у складні його. І зо зміною Віри чи культури часто змінюється й значення слів, а то й той чи інший складневий устрій мови.

Коли західні українці нормально вживають виразу “дівчина віддалася”, то вони вже не в'яжуть його зо стародавнім нашим звичаєм “умикати” (хапати, ловити) дівчат. А незвиклий до цього українець зо Сходу тепер тільки насилу догадається, що це “дівчина вийшла заміж” (вийшла за мужа).

Історія становища жінки показує, що вона дуже довгий час була в тяжкому безправному стані. З найдавнішого часу вона волі не мала, була ніби річчю свого чоловіка-власника, тому й “віддавалася” йому.

Тяжкий стан жінки був на Сході, але не легчим він був і на католицькому Заході. Напр., ще року 1690-го

у Франкфурті вийшла книжка латинською мовою: “Жінка — не людина”. Року 1753-го в Ляйпцігу вийшла книжка німецькою мовою: “Цікаві докази, що жінка не належить до людського роду”.²

І в усіх народів світу тяжкий неправний стан жінки відбивався й на їхніх мовах. Досить виразно бачимо це і в мові українській.

III.

ЖІНКА — ЧОЛОВІКОВА.

Виходячи заміж, жінка втрачає своє родове прізвище, бо еднається з новим родом, родом свого чоловіка і приймає його прізвище, стає по чоловікові -о-ва: Шевченкова, Столяренкова і т. ін. До заміжжя панна зветься за батьком: Шевченківна, Столяренківна.

У давнину слово “оженитися” означало просто збагатитися чи збільшитися ким. Напр. так маємо в старослов'янській мові: Женяйся пущеницею 5. 32. Мт. Женяйся пущеною от мужа Лк. 16. 18. Оженися єю Мр. 6. 17. Оженися іною Мт. 19. 9. Мр. 10. 11. Пор. Остромирова Євангелія 1056 р. Мт. 19. 9: Женяйся потьбѣгою прѣлюби творить.

Отже, у давнину слово “оженити-

² Див. “Энци. Словарь” Брокгауза півтом 22 ст. 875.

ся” заховувало свою праслов'янську форму, цебто вживалося з орудним відмінком без прийменника, було дієсловом перехідним. А коли так, то орудний по “оженитися” був орудний ніби знаряддя. Вираз “оженитися пущеною” розуміється як “збільшити свою родину розвідкою”.

І так довго було в українській мові. Напр. Лаврінів Літопис дає: Всеволодъ ожени сына своего Святослава Василковною Полотскаго князя (під 1143 роком). Там же під 1250 (6758) роком: Тое же зимы оженися князь Ярославичъ Андрѣй Даниловною Романовича. Там же: Князь Юрій ожени сына своего Володимирною. У “Повісті временних літ” 6496 (978) р.: Попове одиною женою оженився служатъ. Літопис Іпатіїв під 6663 (1155) роком: “Той же зимѣ повелѣ Дюрги Мьстиславу сынови своему женитися Петровною Михалковича”.

У мові сербській ця форма держиться і до сьогодні.

І правильно писав наш великий мовознавець Ол. Потебня, що давньослов'янське “женитися” не мало обов'язкового значення, цебто однакової рівності з двох сторін.³ Слово оженитися визначало в давнину дати кому чи взяти жінку.

³ “Изъ Записок по русской грамматикѣ”, т. I-II, ст. 461-462.

Отже, давнє “оженитися дівчиною” визначає не “з дівчиною”, а набути жінку при допомозі дівчини, цебто так само як оконитися — взяти коня, опішитися — стати пішим, ошоломити — затуманити, ударивши по шолому, огорошити — сипнути горохом, збентежити і т. ін. Через це оженитися вимагало по собі не орудного соціативного, як сьогодні, а орудного якби знаряддя.

IV.

ЖІНКА — ТО ДРУЖИНА.

Час ішов, минали віки, погляд на жінку, під впливом Християнства й Церкви, сильно мінявся, жінка набувала собі більші права.

Християнство сильно впливало на родинні й громадські відносини, і рано жінка стала зватися в Україні “дружиною”, цебто помічником і товаришем чоловікові. Книга Буття 2. 18 подає: “І сказав Господь Бог: Недобре, щоб бути Чоловіку самотнім. Створю йому поміч (помічницю), подібну до нього”. Про цю Божу Заповідь Церква всі віки нагадувала, і в Україні стан жінки пішов за цією Заповіддю, і вона ставала чоловікові помічницею, товаришем, дружиною.

Слово “дружина” зродилося рано від слова “друг”. Довго в Україні “дружина” визначало збір другів, товаришів, а також княже військо. Піз-

ніше “дружина” — це ближчі товариші князя, а вкінці — жінка: найближчий друг — товариш чоловікові.

І нема слова кращого над дружина! Давнє жона, жінка — визначає взагалі “родяща”, і як вище від цього “дружина” — товариш!

Давнє “супруг” визначає “пара волів” у праці, спряжених (супряжених) разом. Але слово супруг, супруга в українській мові тепер не вживається.

Слово “дружина” нерідко вживав уже Т. Шевченко. Так, у його “Кобзарі” читаємо: Люблю як щиру, вірною дружину 329. З дружиною Яриною стане 408.*

Чоловік для жінки так само “дружина”. У “Кобзарі”: Той мені дружиною стане 408.

Гарне в нас слово і для означення чоловіка й жінки разом: подружжя.

Від слова друг, дружина, у парі до них, рано витворилися в українській мові відповідні дієслова: дружити, дружитися, одружитися в значенні женити, женитися, оженити, оженитися, побратися. У “Кобзарі” Т. Шевченка часті ці слова, і вже як звичайні, напр.: Одружилась би я з чорнобривим сиротою 400. Одружилась

* М. Іларіон: Словник Шевченкової мови. Вінніпег, 1961 рік.

з безталанним сиротою 401. Кохалися б та дружились 563.

Часті ці слова і в записах із живої народної мови. Напр.: П. Чубинський “Пісні” т. V: Ой ожени, ой одружи мене молодого 1005. Встаньте, батьку, не лежить, візьміть мене одружіть 324. Ясна зіронька закотилася, — да на чужині подружилася 747. Казки Рудченка: Взяли їх поблагословили та й подружили та весілля справили II. 114. Удова, що бажає вдруге одружитися, надіває червоний очіпок, Номис, приказки. Словник Б. Грінченка III. 247: Уже бідна вдова сина подружила.

Ще приклади. Б. Грінченко “Під тихими вербами” 1910 р.: Зінко одружився з Гаїнкою 70, Тоді б я з Ївгою одружився 154. Є. Гребінка: Може з іншою одруживсь. “Мотря” Б. Лепкого: Одружуся з нею 94.

Як бачимо, форма “одружитися з кимсь” дуже сильна й часто в українській живій народній мові, а тому вона почала часто заступати форму “оженитися з кимсь”, що помітно позначається і в нашій літературній мові.

V.

НОВА ФОРМА: ОЖЕНИТИСЯ З КИМ.

В українській мові рано постав і все збільшувався так званий орудний

“соціятивний” (громадський), що звичайний при дієсловах з прийменником з. Це ті випадки, коли що робимо або в чому знаходимось разом з іншими особами, спільно, вкупі. Ці форми рано постали в нашій мові.

Людина живе і діє в громадській обстанові, тому поставали і відповідні слова та форми. Це будуть такі слова, як: радитися, зближатися, розлучатися, сперечатися, сваритися, лаятися, прощатися, вітатися, стрічатися, товаришувати, знайомитися, миритися, розходитися, сходитися, і десятки т. ін. Усі вони — дієслова перехідні, усі вимагають по собі прийменника з з орудним соціятивним й іменника: з ким. Напр.: сходитися з товаришами, розлучатися з дітьми і т. ін.

Орудних соціятивних форм було повно в українській мові, і вони потягли за собою і форму “одружитися”, а також і “оженитися”. Думаю, що перехід стародавнього “оженитися дівною” був прямий на “оженитися з дівною”, але різниця поміж цими складневими формами величезна! І справді, “оженитися дівною” — тут “дівною” орудний знаряддя, а “оженитися з дівною” — форма соціятивна, громадська, товариська. Довгі віки були потрібні, щоб форма безправ’я замінилася формою рівнорядности.

Українська мова знає багато най-

різніших дієслів з приставкою **о-**, і ця сильно впливова і жвава приставка визначає велике чи щедре набуття чогось, повне поєднання з кимсь-чимсь, доповнення себе ким-чим, так що з нею предмет чи особа набуває велику зміну свого першого стану.⁴ Напр. давній вираз “оконитися” — сів на коня, поєднався з конем.

Такі самі: огородити — оточити “городом”, горожею, оживити — поєднати з життям, озвірити — набрати ознак звіря, охолонути — поєднатися з холодом, окрилитися — набути ніби крил і т. ін. В давину було слово “окняжити” — віддати в володіння князеві.

За цими формами пішло й наше “оженитися”. Його перше значення — набути жону, поєднатися близько з жоною. Сама ж форма набула виразного соціативного значення.

Ця соціативна (громадська) форма з бігом віків набрала великої рясности, напр.: одружитися, повінчатися побратися, шлюб узяти, виходити заміж (за мужа, за муж) чи просто виходити і т. ін., стародавнє західньоукраїнське ще з поганського часу — віддаватися. Це останнє постало, певне, з дати кому дівчину за жінку.

Коли саме постала нова форма

⁴ Див. мою працю “Дієслівні види”, див. “Віра й Культура” 1960 року.

“оженитися з ким”, трудно це встановити, бо бракує належних матеріалів, а головне — нема в нас Історичного словника української мови.⁵ У всякому разі, ця форма явилася вперше в живій народній мові, і вже пізніше перейшла в мову літературну.

У мові польській маємо також ту саму форму, — орудний соціативний з применником **z**.

У мові білоруській відома тільки ця форма. Проф. Є. Ф. Карський підкреслює, що ця форма “женитися з ким” панує в білоруській мові “усупереч вживанню в російській літературній мові”: З гетою паненкою оженився.⁶

VI.

“ОЖЕНИТИСЯ З КИМ” У НАШИХ КЛАСИКІВ.

Коли в кінці XVIII ст. почалася нова літературна мова, вона взорувалася більше на мову народню, але й російські впливи в ній були всликі й помітні.

Ось трохи прикладів на цю загальнонозану нашу народню форму.

П. Чубинський, “Пісні” 1876 р.: Із

⁵ “Історичний словник української мови”. Київ, 1930-1933 р.р., склав проф. Є. Тимченко. Цього словника советська влада наказала спалити, й його нема.

⁶ Белорусы, вип. 2-3 ст. 443, М. 1956 рік.

іншою оженився, Як з дороги повернуся, то з тобою оженюся 4. Нечуй-Левицький 1876 р.: Бородавкин ще студентом женився з нею за її красу. Оженився з Мотрею. Ганна Барвінок, 1902 р.: Я з тобою оженюсь.

Ця сама форма панує і в мові М. Вовчка, 1861 р.: Хотіла сина оженити з дочкою Ганни, Оженився з Оксаною, Оженився з наймичкою.

Письменники Західньої України так само вживають цієї ж соціативної форми: А. Чайковський “На уходах” 1921 р.: Оженився з нашою землячкою 158, Він хоче з нею женитися 107. “Мотря” Б. Лепкого: Бажав оженитися з нею 258, Женитися з хрещеницею 338, Може з нею ожениться 275. Кобилянська: Не ожениться з нею, Оженився з багатою. І. Кириак, “Сини землі”: Женився з нею.

Правда, як я зазначив уже вище, у нас сильно шириться форма “одружитися з кимсь” замість застарілої “оженитися з кимсь”. Форми ці рівнорядні своїм змістом, але форма “одружитися” переважає своєю культурністю, тому вона й шириться більше.

VII.

РОСІЙСЬКА ФОРМА: ЖЕНИТИСЯ НА КОМУ.

Стан жінки в Московії-Росії довго йшов зовсім відмінно, як ішов він в Україні. Україна з 1320-1340-х років попала в литовську окупацію, і вже

цим Україна роз'єдналася з Московією, і їхня культура пішла різними стежками.

В російській мові постала зовсім окрема своя форма: женитися на кому. Напр., у Ол. Пушкіна читаємо: Царь женился на другой, Женится на Марье Ивановне, Женился на той, которую любил і т. ін. Це панівна форма в російській мові, в літературі обов'язкова.

Коли постала ця форма — трудно встановити. “Матеріали” Срезневського том I ст. 858 подають неясне: А не женюсь язъ... ино на мнѣ (Рядная запись 1549 року). Певне, це форма не молода, бо тепер вона єдина панує по всій Росії.

Праця “Творительный падеж в славянских языках” (Москва, 1958 р.) на ст. 41-75 докладно розповідає і про орудний соціативний, але про російську форму “жениться на соседке” навіть не згадує. І в “Матеріали для Словаря древнерусского языка” І. І. Срезневського не знаходжу форми “женитися на”.

Як саме постала ця форма “жениться на ком”, не маю матеріалу сказати певно. На мою думку, ця форма зродилася через т. зв. придане, — жінка приносила свій маєток на маєток чоловіка.

“Придане” молода конче приносила молодому, і звичайно перед шлю-

бом писався т. зв. “Рядний Запис”, в якому докладно описувалося, що саме приносила з собою молода, — що вона додавала на себе.

Серед інших слов'янських мов російська форма з на нїде не повторюється, — вона неповторна серед усіх мов світу.

Російська форма “женитися на ком” довго й сильно впливала на українську мову і зацепилася в ній досить широко, хоч вона чужа нам не тільки своєю формою, але й культурним значенням.

Ось трохи прикладів на це. Уже в І. Котляревського в його “Енеїді” 1809 р. читаємо: Жениться син на сові, На другій женився, Женитись на тобі хочу. Треба сказати, що в “Енеїді” взагалі багато різних русизмів.

Ці русизми знаходимо і в мові Григорія Квітки Основ'яненка. Ось його Твори, видання 1956 року, том II, Київ: Збирався на панні Йосиповні женитись 218. Оженився на панночці 388. У творах Гр. Основ'яненка взагалі багато русизмів.

З російського впливу вживає цієї форми і Т. Шевченко в “Кобзарі”: Не женися на багатій, не женися на убогій, оженися на вольній волі, на козацькій долі 181.

Ось іще в “Кобзарі” Тараса Шевченка: Треба одружитись хоча б на чортовій сестрі 574.

Ще приклади: П. Мирний: Ожениться на мені, Оженився на старій, Ожениться на міщанці. А. Свидницький “Люборацькі” 1901 р.: Женився на попівні.

Звичайно добра народня мова не знає цього русизму, але в “Піснях” видання Чубинського том V 1876 року проте їх таки знаходимо, хоч дуже рідко: То комар та на мусі оженився 1169, Женюся на Марусі 109.

VIII.

У СОВЕТАХ ВИКИНУЛИ З УЖИТКУ УКРАЇНСЬКУ ФОРМУ.

Року 1917-го молодий приват-доцент Київського Університету Іван Огієнко читав окремий курс: “Українська культура”. На виклади збиралася повнісінька аудиторія ч. 14, що була в університеті найбільшою.

Одного разу на своєму викладі проф. І. Огієнко сказав: “У самій мові нашій (українській) одбиває дух нашого народу, по корнях слів можна довідатись і про культуру нашу. Давне наше слово “дружина” (супруга) яскраво показує про стан нашої жінки, про те, що вона друг своєму чоловікові, тоді як загально-слов'янське “жена” значить тільки “рождающая”. Слово “супруг” перше значило пара волів, що вкупі запрягають.

Або наш вираз: ми кажемо “одружитися з нею” або “оженитися з нею”: тут жінка зразу стає рівноправною поруч з чоловіком. Цей вираз “оженитися з нею” далеко культурніший од московського “жениться на ней”.⁷

Розповів я також і про велику духово-культурну різницю українського слова “Свято” і російського “Праздник”. А саме: Свято — це святий день, призначений усьому святому. А Праздник — це “порожній день”, день нічого нероблення. Як свідчать давні пам’ятки, в Росії по “Праздниках” усі п’янствували, і всі дороги й рови були повні тими, що “праздновали”...

Цей мій виклад негайно ж облетів увесь Київ, — його скрізь повторювали: українці — з задоволенням, а вороги гризли, але науково збити не могли. І цей вираз кілька разів попадав і в пресу, і в літературу. Наприклад, наприкінці 20-х років один автор у своєму оповіданні повторює його докладно, змальовуючи проф. І. Огієнка на кафедрі.⁸

Пізніше письменник Микола Куліш дослівно повторив вищеподане в своїй комедії 1929 року “Мина Мазайло”.

7 Цитую зо своєї праці: Українська культура, Київ, 1918 р. ст. 22.

8 Не пригадую тепер, хто був цей автор.

Комедія ставилася по всіх театрах України 1929-1930 року, але з середини 1930 р. була заборонена.⁹

Спершу приймали все це в “Мина Мазайло” як насмішку на українських “шовіністів”, але незабаром таки догадались, що тут не про насмішку мова. І власне “Мина Мазайло” сильно поширив різницю українського “женитися з нею” і російського “жениться на ней”.

Мало цього. Проти української мови того часу скрізь запекло виступали вороги своїми “скороперами” (автомобіль), а українці по всій Україні замикали їм рота якравим “жениться на ней”.

Розповідаю про все це тільки тому, що це допровадило до того, що советська влада в Україні рішуче заборонила вживати української форми “оженитися з нею” і наказала вживати тільки форми російської: “женитися на ній”.

Коли форма невідповідна, то вживайте її й ви! А народня й притаманно українська форма “оженитися з нею” оголошена була шовіністично-

9 Микола Куліш дослівно цитує в “Мині Мазайло” устами Мокія та Улі уривки з “Української культури” І. Огієнка 1918 р. Пор. ст. 22-23. “Української культури” і “Мина Мазайло” ст. 132, 155 і 156 вид. 1955 року в Нью-Йорку.

націоналістичною, якої вживають тільки “вороги народу”.

Так само, як тепер урядово заборонено писати “в Україні”, — мусить бути тільки “на Україні”!

І по процесі “Союзу Визволення України” українська форма “оженитися з дівчиною” цілком зникла, — її заборонено. Стали уживати тільки форми російської “женитися на дівчині”.

Правописні словники і Словники української мови були побентежені і подавали різне. Правописний Словник Г. Голоскевича 1930 р. добре подавав: “Женитися з ким” ст. 119, “Оженити (ся) з ким” 257, “Одружитися з ким (а не на кому)” 256. Визначно й ясно!

Зате Українсько-російський Словник 1953 р. том I ст. 494 подавав уже інше: “Женитися на кому і з ким”, і приклад (русизм) із Т. Шевченка. Зверніть увагу: перше “на кому”, а потім “з ким”.

Російсько-український словник 1955 р. замовчав цю справу і прийменника не подав.

Щоб позбутися клопоту, і письменники, і преса стали вживати тільки “оженитися на кому”.

Ось у мене довгі десятки прикладів, що всі письменники мусіли вживати неприродної нам форми. Письменники малі й великі. Те саме аж до сьогодні по всій українській пресі.

І почалось таке, що слово “оженитися” стали оминати, замінюючи його чимсь іншим, а головню своїм добрим словом “одружитися” з нею.

Ось “Твори в 12 томах” Л. Толстого. У томах 4-7 дано “Війну і мир”, томи вийшли 1958-1959 роках. Переклав О. Кундзич. І цікава річ: у всіх 4 томах “Війни й миру” нема ані одного разу забороненої форми “оженитися з ким”!

А там, де Л. Н. Толстой пише форму “жениться на ком” (пише так часто), перекладач оминає її, або заміняє формою “одружитися з ким”. Напр.: Ви з нею не одружилися 37. IV, Одружився з Лізою 13, Говорив про намір одружитися з нею V. 240, Андрій одружився з нею 393, Він обіцяв одружитися з Соною I. 61, Миколенько одружився з княжною 321 і т. ін.

Дійшло було навіть до того, що деякі письменники писали так само і “одружитися на кому”, а не по-українському “одружитися з ким”, а на доказ наводили приклада з “Кобзаря”, хоч там цей приклад — живий русизм.

Подаю трохи прикладів. Ось повість “Остап Вересай” Ф. Бурлаки 1959 року, а в ньому знаходимо: Ти чому не женишся? спитав. — Нема на кому 43. А на іншій женитися не хочеш? 102. Оженишся на Глікері

211. Одружився на Катерині Дарагановій 90.

Або ось “Хліб і сіль”, роман Михайла Стельмаха, 1959 року: А я женитись маю на тобі 143. Женись, парубче, на волах, коли не міг на дівчині 233. Батько оженив парубка на рябій дівці 234. Довелося одружитися на вдовиці з чужого села 93. Він був одружений на одній з його дочок 275. Він на кращій міг би одружитися 437.

IX.

ПОВЕРНЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ФОРМИ.

Такою справа була аж до сьогодні. Але з останнього часу, з 1959-1960 років по українських книжках, виданих у Києві, помалу починають появлятися форми “оженитися з нею”. Ось у мене X том творів Л. Толстого, переклади різних авторів, Київ, 1960 рік, і тут раптом знаходжу правильні українські форми. Напр.: Женити та й женити, а з ким женити 218. Не захоче він з нею женитися 220. Чого ж це ви надумались женити мене з нею 222. Женюсь, каже, з нею 223. Кого з Килиною женити 224. Може з Килиною женити хочуть 224. Батя зо мною й женити хотів 245.

Останнього 1960-го року у Києві вийшов том XI Творів Л. Толстого, — це роман “Воскресення” у доброму перекладі А. С. Жуторяна. І в цьому перекладі панує українська форма

одружитися з нею, див. ст. 128. 131. 137. 138. 265. 396. 451 і ін. Одруження з Міссі 130, Заміжжя з вами 433.

Але є й слово женитися 212, він жениться 212. Один раз є й проскрибована форма на ст. 215: Хотіли оженити з своєю вихованкою. Чисто російської форми “оженитися на ній” нема ані разу.

Як бачимо, слово “женитися” пережило довгу й дуже цікаву історію, — воно змінювалося разом зо зміною нашої культури, а то й залежно від того, хто володів Україною.

“Habeant sua fata libelli!” (мають свою долю книжки!) каже латинське прислів'я. Так, але часто мають свою долю й слова та окремі мовні форми. Про один з них, про вираз “оженитися з нею” (а не “на ній”) я й розповів у цій статті. Крутили цього вираза на всі боки, московщили його, як тільки можна було, а він таки не вмер і знову живе...

Бо мови вбити не можна!

По смерті Сталіна (5.ІІІ.1953) ніби наступила полегкість і в правопису... Дуже й дуже поволі наступає... А заборона писати в українській літературі букву г суворо дотримується й сьогодні!...

ВИГУКОВІ ДІЄСЛОВА.

1. ІСТОТА ЦИХ ФОРМ.

У додаток до моєї короткої праці про дієслівні види розповім іще про т. зв. вигуківі дієслова, бо й вони ясно показують окремий ніби дієслівний вид. Це дуже часта давня форма в нашій мові.

Вигуківі дієслова — на зразок зирк, дуп, плиг, сіп, рип і довгі десятки таких подібних — дуже часті в українській мові, особливо в мові народній, і творять її істотну давню ознаку. А між тим форми ці зовсім мало вивчені в нашій мовознавчій науці.

Яка саме істота цих форм? Що власне вони визначають? До якої з десяткох існуючих у граматиці груп слід їх віднести?

Безумовно, це форми дієслова, може нерозвиненого, але дієслова. Своєю істотою і слуховою формою вони стоять поміж дієсловом і вигуком, і власне останнє ніби відтягує їх від дієслова.

Форма: “А він цап її по лобі!”, це безумовно форма дієслівна: “Він цапнув її по лобі”. А що це так, на це вказує найперше їх дієслівний корінь з дієслівним значенням. Звичайно, форма “цап” не є чисте

дієслово, але воно своїм істотним значенням дуже близьке до нього.

Подруге, ці форми в реченні виразно однократного й доконаного виду, і так ми їх і сприймаємо, а це вже свідчить, що форма ця — дієслово.

Потрете, такі форми — цап, скік, цюк, грюк — виразно минулого часу. В оповідному реченні ці форми часом можуть сприйматися і як час теперішній, але вже історичний, цебто знову таки час минулий. А часову ознаку можуть мати тільки дієслова.

Почетверте, ці форми виразно мають дієслівний вид, і то особливий: однократний раптовий, неочікуваний, а то й наглий. Ці форми визначають сильну раптовість дії, моментальність її. Це надто швидка дія, і вона надає реченню великої ясної енергії.

Поп'яте, вигукове дієслово в реченні служить присудком, а це ясно свідчить, що правдива істота його — таки дієслівна. Ці присудки — незмінні, ніби окаменілі корені.

Ці форми мають у своїй вимові велику експресійну силу, а це наближує їх до вигуків взагалі, які так само в більшості односкладові. Але все вище подане говорить, що не сама експресійність становить їхню істоту. Це дієслова вигуківого виду.

2. ВИГУКОВИЙ ВИД.

Усі вигуківі дієслова можна легко змінити на справжні дієслова з вставним -ну-, напр.: зирк-зиркнути, луп-лупнути, брязь-брязьнути і т. ін. Але в однократних дієсловах з -ну- нема такої великої раптовости, як у вигуківих дієсловах. Напр.: Хлопець зиркнув на неї, — тут звичайна дія однократного виду. Але коли треба зазначити ще й моментальність та швидку раптовість дії, тоді вживаємо виду вигукового: Хлопець зирк на неї!

Ось іще приклади, які показують істотну близькість вигуківих дієслів до справжніх дієслів з -ну-. Квітка-Основ'яненко: Так і бризнула вона губернаторові до ніг II. 297. Мårко Вовчок: На Небо з землі не зиркнеш II. 43. Нечуй-Левицький том III: Погонич хрьопнув гарбузом об землю 28. Гукнула мати 35. Л. Толстой: Твори, т. 2 ст. 291: Справник на ввесь зріст брязнув посеред танцюристів. Пор. з цими дієсловами форма: бризь, зирк, хрьоп, гук, брязь.

Сюди треба віднести і незмінну форму х о д а́, — ніби дієслово “ходанути”. У Словнику Б. Грінченка IV. 407: Чорт баче, що біда, та хода! Вона за ним, він хода, біжить!

3. ВИГУКОВІ ДІЄІМЕННИКИ.

Своєю істотою вигуківі дієслова

дуже наближуються до дієіменників. Форму “скік” ми приймаємо як “скікнення” або “скікнути”, або й як “скік, скоку”. Тому вигуківі дієслова можуть переходити і на іменника, наприклад, у Котляревського в “Енеїді”: Твій смачний і ласий цмок VI. 35. А це все показує й дорогу до виникнення цих вигуківих форм. Пор. ще в Словнику Б. Грінченка II. 444: Розмовляти на кивах та моргах (з кив, морг). Г. Квітка-Основ'яненко, Твори, Київ, 1956 рік, том II ст. 248: Отих кивух-моргух, що, маючи своїх мужів, та на чужих або на парубків кивали та моргали.

4. ОДНОСКЛАДОВІ Й ДВОСКЛАДОВІ ВИГУКОВІ ДІЄСЛОВА.

Вигуківі дієслова́ звичайно однокладові, і тоді вони мають найбільшу силу раптовости та експресійности. Є й двоскладові форми з таким значенням, напр.: чичирк (у формі: ані чичирк), беркиць, шубовсть.

Не рідко бувають ці форми повторні, — повторюється чи те саме вигуківе дієслово, чи яке інше, напр.: гур-гур, луп-луп, зирк-зирк, стук-стук, пурх-пурх, зирк-позирк, зирк та зирк, стук-грюк і т. ін. Ці подвоєні форми мають трохи зменшену раптовість та експресійність, але збільшену силу, визначаючи їх здовження.

У “Народніх оповіданнях” Мårка

Вовчка є навіть потроєна форма: Крутиться, вертиться, тільки рукава май-май-май! Ш. 8. При такій формі дія не раптова, а більше продовжена.

5. НАЗВА ЦІЄЇ ФОРМИ.

Оце коротенько про граматичну істоту вигуківих дієслів. Як ми бачили, істота цієї форми широка своїм ужитком і синонімічно-складнево тонка для відчуття. Тому зрозуміло, що в науковому мовознавстві вона не має усталеної назви для себе: одні звать їх “незмінні предикативні слова”, інші “незмінні присудки”. Я ці форми відношу до дієслів і звать їх “вигуківими дієсловами” або “вигуківим видом”, беручи на увагу і їх велику експресійну силу.

Ол. Потебня за І. Срезневським звав їх дієслівними частками, але при теперішньому стані науки ця назва невідповідна.

Борис Грінченко в своєму “Словарі української мови”, Київ, 1907-1909 роки, чотири томи, не прийняв ці форми за дієслова і подав їх поза ними, означаючи: Междометіє, цебто вигук. А в томі IV. 516 звать форму “шубовсть” нарѣчіє, цебто дієприслівник. Ці окреслення сьогодні застаріли.

6. СТАРОДАВНІСТЬ ЦИХ ФОРМ.

Вигуківі дієслова — слова давньо-

го походження. Форма ця в народній українській мові дуже часта і широко розповсюджена по всій Україні. Цю форму знають, як живу оповідну форму, усі говірки української мови.¹

Що вигуківі дієслова дуже давнього походження, на це вказує й те, що вони добре відомі й іншим слов'янським мовам у живій оповідній розмові. Напр.: у російській мові їх багато: скок, глядь, цап, прыг, бух і т. ін. І скрізь ця форма вживається в живій народній мові, головню в мові оповідній. Але мова українська найбагатіша цими формами, і вона — істотна ознака її.

7. УЖИВАННЯ ДІЄСЛІВНИХ ВИГУКІВ У МОВІ ЛІТЕРАТУРНІЙ.

Форми вигуківих дієслів, таким чином, постали з давнього часу в живій народній мові, проте до мови давньої літературної вони спочатку не входили. Але з бігом часу вони стали входити й сюди, і їх знаємо як

¹ Можливо, що й частий вираз “Цур і пек тобі”, своєю формою такого ж походження. Пор. у Нечуя-Левицького т. III 1950 р. ст. 11: Цур їм, пек їм, тим думкам! Але часто Цур і Пек приймають за стародавніх наших божків. Звідси дієслова: цуратися, відпекуватися. Див. мою працю: “Дохристиянські вірування українського народу”, 1965 р., ст. 125.

у мові українській, так і в мові російській.

Ось чому М. Ломоносов, російський учений XVIII в., хоронячи чистоту “високого стилю” у своїй Граматиці 1755 року остерігав, що дієслівні вигуки можна вживати тільки “в простом языкѣ”.

В українській літературній мові М. Ломоносівське остереження першим свідомо знехтував Іван Котляревський, і широко ввів вигукові дієслова в свою літературну мову.

Письменники першої половини XIX століття кохалися в формах вигукового дієслова і вживали їх дуже часто. Літературна українська мова зродилася на живій народній мові, а в ній вигукових дієслів дуже багато, і письменники залюбки переносили їх до своєї літературної мови.

8. ВИГУКОВІ ДІЄСЛОВА У КОТЛЯРЕВСЬКОГО І КВІТКИ.

Іван Петрович Котляревський (1769-1838), основник нової української літературної мови, просто кохався в формах вигукових дієслів.² Народився він у Полтаві, а в мові народній там повно цих форм. Його “Енеїда” 1798 р. пересипана ними.

² Іларіон: Котляревський, як основоположник української літературної мови. Див. “Слово Істини” числа 31-40 за 1950-1951 рр.

Подаю тут трохи прикладів з “Енеїди”, як односкладових, так і інших. Ірися виль, скользнула з Неба. Еней про тее ні гу-гу. Кіть-кіть з Олимпа. А шинкарка на їх морг. Дід у воду нир. К Амуті шусть. До Турна в північ шусть в намет. І Ремула по лобу хвись. Та в воду стриб. Стриб-стриб з човнів, Енею на поміч. По пояс в воду з човна плиг. Турн зирк, Турн глядь. Тут хвись, — шабельки засвістили, цок-цок! і іскри полетіли.

Це були істотні ознаки живої оповідної нашої мови, якою багато користався І. Котляревський.

Те саме бачимо й далі. Григорій Федорович Квітка (1778-1843) був першим великим прозаїком у нашій літературній мові, власне — основником нашої літературної прози. Народився він у селі Основа під Харком, звідки й постав його псевдонім, — Квітка-Основа’яненко. Він глибоко знав говірки Харківщини (Слобожанщини), і живу народню мову переносив у свої твори.

Форми вигукового дієслова Квітка-Основа’яненко вживає дуже часто: Одна зирк! та й каже нищечком. А тут його за мішок сіп! Аж ось двері рип! і Василь у хату. А сама у віконце все зирк та зирк, чи не йде. І вже ні чирк! З силою черк його в пику!

Ось іще Твори Квітки-Основа’яненка, том II, Повісті і оповідання, Київ,

1956 р., і тут знаходжу: Охрім луп очима! стоїть салдат 10. Василь зирк! і вздрів Марусю 28. Маруся буцім то і слуха, аж зирк! і пізнала свого Василя 42. Насилу вже, гульк! лізе до дому 105. А зась, циганчата! Чіп відсілля! 117. От він очималіп! аж — зирк! перед ним піп 118. Писар чирк! і підписав “рукою власною” 179. Аж ось — рип у двері і ввійшли пан сотник з писарем 190. Помози, паньматіночко! — та беркиць їй у ноги 191. Явдоха його за руку дьорг! 203. Та сее кажучи, беркиць з ліжка до ніг Зубашихиних та й лежить 206. Аж рип! і увійшла в хату бабуся 209. Олена його за руку сіп! 213. Аж ось... брязь клямка! рип двері! шасть у хату Явдоха 215. Хома хряп дідуса по щоці, а той бебех об землю 230. Юдин зараз ляп себе по кишені 233. 234. Зирк, — вже тарілки й нема 242. А він разом луп! 251. Узяв сокиру, хряп по замкові! 295. А охвицер його за руку сіп 317. Як ось рип у двері 326. Мелася рип у хату 357. Тиць! і наткнулась на ляхів 389. Як зирк: доганяє його Денис 409. Сказавши, стриб-стриб з хати до копитана 447. То з сим словом — чирк! як не було пишної коси! 453.

9. ФОРМИ ЦІ У ГУЛАКА, ГРЕБІНКИ І ВОВЧКА.

Петро Гулак-Артемівський (1790

-1865) народився в містечку Городище на Київщині, і в свої твори вносив живу народню мову Київщини.³

Як і його попередники, він вільно вживає форм вигуків дієслів, наприклад: Беркиць, об землю брик! 428. Дурень здуру бовть! 380. Шука бовть! 380. Тепер верть в собаку! 385. Аж гульк, — німець стоїть! 385. Гульк у хату! 398. Дриг ногою 386. Аж зирк у кухню 385. На мене зирк і в жменю пирк 396. Круть ріжками 386. Скільки стремена 388. Що рибка смик, то серце твоє 391. Стриб по хаті, хап за клямку, трісь по гирі 389. В лоб ногою стук 428. Рибалка хлоп, за ним шубовсть вона 392. За удку хіп, а удка сіп! 382. А батька за чуб хап! 381.⁴

Євген Гребінка (1812-1848) народився на Полтавщині біля м. Пирятин. Так само широко знає форми вигуків дієслів.⁵

Подаю ці форми: А місяць блись із за вікна 476. Сонце з хмари блись 506. А трохи згодом глядь 503. Мазепа гульк 476. На шії дзвін дзень-

3 Іларіон: Мова творів Петра Артемівського-Гулака. Див. “Слово Істини” ч. 41 ст. 19-24 за 1951 рік.

4 Приклади подаю з видання: “Твори Івана Котляревського, Петра Артемівського-Гулака, Євгена Гребінки, Львів, 1908 р.

5 Іларіон: Мова Євгена Гребінки. Див. “Слово Істини” ч. 43 ст. 22-26 за 1951 рік.

дзень 495. Зирк, зосталась ззаду 452. Раз лусь замок 473. Лебедь плись на дно 496. Двері скрип 473. А клямка стук 473. Хазяїн шасть у хлів 507.

А то й подвоєні форми: Аж ось — лулусь щось під ногами! 504. Дитя на світ сусіль! 504.

Марко Вовчок (1834-1907), Марія Вилинська народилася на Орловщині в Росії, а української мови навчалася в Україні головню в Києві та в м. Немирові на Поділлі. Вона свідомо навчалася живої народньої мови серед народу і глибоко вивчила її.⁶

Глибоко вивчивши народню мову, М. Вовчок дуже часто вживає живих форм вигукового дієслова. Подаю тут частину з них:⁷ Обхрестивсь та й беркиць із верби! Ш. 243. Панок верть за двері 109. В ноги геп! 90. Коли гульк у хату кумина сестра Ш. 340. Коралі тільки гур-гур, розкотилися! 211. А вона в мене попід рукою дзиг у хату Ш. 235. А Гершко дзиг-дзиг, дзигує Ш. 431. Коли зирк, — а перед ним стоїть Хима 66. Стара зирк на дочку 176. Зирк-зирк по хаті, — бігма Чайченка! 183. А сам зирк та зирк на Охріма Ш. 418. Зирк-позирк на Хапка Ш. 420. Зараз люльку ковть!

⁶ Іларіон: Мова Марка Вовчка. 1948 р.

⁷ Приклади даю з "Твори Марка Вовчка", Ляйпциг, за редакцією Б. Лепкого, том II-III: "Народні оповідання".

Ш. 413. Стоїть, сам тільки очима луп-луп! Ш. 40. Крутиться, вертиться, тільки рукави май-май-май! Ш. 8. Аптаство в березі пурх-пурх! Ш. 298. Бджола гуде та пурх по кущах! 356. Чую — рип! 88. А вона скок до дверей та з хати! Ш. 235. А вона у двері стриб! Ш. 27. Лікар стриб вікном Ш. 95. Сиджу я, пряду, коли стук-стук! 138. Щось у віконце стук-стук! Ш. 31. Сидимо, коли у двері хтось стук-стук! Ш. 50. 360. Велетень хап бісеня! Ш. 433. Яким мене хіп за рукав! 90. Підняв косу та черк себе! 100. А я скоком на пеньок та з пенька черк на вербу Ш. 242. Ногами човг Ш. 40. А тут хтось штовх його злегенька Ш. 413. Вона шторх мене у плечі Ш. 235. Шубовсть в озерце! Ш. 298.

10. ФОРМА ЦЯ В ШЕВЧЕНКА І В ПОШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ ДОБІ.

Так справа йшла аж до Т. Шевченка, — він перший став уживати цих форм значно менше від своїх попередників. Шевченко добре й не рідко знає ці форми, але вже мало: Аж глядь 548. Заридала Катерина — та бух йому в ноги! 18. До вдовівни навпростець шелесть за рушниками! 343.

Так пішла справа й далі, — форма вигукового дієслова позостається вживаною у всіх наших письменників, але не часто.

Напр. Нечуй-Левицький: Рип у хату. Шусть у шинк.

Ганна Барвінок: “Оповідання з народніх уст”, Київ, 1902 рік: Коли ж тут у снях двері — рип! 198.

К. Шейковський: Опыт южно-русского словаря, Київ, 1861 р.: Баран, баран буц!

11. ВИГУКОВІ ДІЕСЛОВА У НАРОДНІХ ТВОРАХ.

У народніх творах форм вигукового дієслова завжди багато, а коли це мова розповідна (напр., казки), то їх надто багаго. Це жива форма, і в живій мові вона часта аж до сьогодні і то певне з глибокої давнини.

Я подам тут небагато прикладів, бо їх можна б приводити сотнями.

“Українські приказки”, спорудив м. Номис, Спб., 1864 року: Та в дірку шморг! ч. 139. Мені з уст, а тобі за пазуху шусть! 7521. Ків-морг на його 8764. Цуп та луп — сховав у кишеню 11065. Сюди виль, туди виль — аж за п'ять миль! 11417. Ні чичирк! — і дух притаїв 12942. Шубовсть — як чорт у воду 13767.

“Народня южнорусскія сказки”, видав І. Рудченко, томи I-II, Київ, 1869-1870. Тут, звичайно повно цих форм: Беркиць у яр! I. 2. Аж лукавий скік до його на плечі 65. Протиус у двері, та цмок його 129. Потім глядь — стоїть Іван 134. Стук-стук у віконце II. 4.

“Труды этнографической Комиссии”, зібрав П. Чубинський, Спб. 1872-1878, сім томів. Форм вигукового дієслова тут скрізь багато: Вовк призостався — хап гуску й із'їв I. 167. Сіли татко коло печі, мамка татка бух у плечі V. 1156.

“Малорусскія народня преданія и рассказы”, видав М. Драгоманов, Київ, 1876 рік: Бух у воду, ніби втопився 47. Коли це з лісу бух-бух! 238.

“Народня пѣсни Галицкой и Угорской Руси”, зібрав Я. Головацький, М. 1878 рік, чотири томи, — нашої форми тут скрізь повно. Напр.: Мене за чуприну сіп! I. 143.

“Сказки, пословицы”, зібрав І. Манжура, Харків, 1890 рік: Беркиць обидва під лаву! 92.

12. ДІЕСЛІВНІ ВИГУКИ В ГУМОРИСТИЧНИХ ТВОРАХ.

За нових часів народилася в нас нова гумористична література, а її автори вводять до своєї мови більше число дієслівних вигуків. Вводять цю форму, як ніби явище гумористичне.

Російські гумористи, напр. Зоценко, у своїх творах багато послуговуються живою народньою мовою, яка в них сильно відрізняється від мови літературної.

Слідом за цим і українські гумористи часто оснують свій гумор на вживанні спрощеної народньої мови,

— і часто вживають вигуків дієслів. Думаю, що це сумнівний гумор!

Напр. Євген Кравченко у своїх “Ноти й оселедці” (Київ, 1959 рік) подає: Я про це ніколи ані мур-мур 22. Я за віжки — шарп, шарп 57. Раптом — гец... дзінь... бах! 57. “Христос воскрес!” — і хода! 97. Він бах мене в обличчя 109, і ін.

Ось “Соборний борщ” Миколи Понеділка (Буенос-Айрес, 1960 рік): Він блим-блیم на мене, мов на божевільного 49. Чутно лише свої кроки — хруп-хруп, а серце — тьох! 84. І бух! — по рогатій пиці 142. Блیم-блیم на мене 203. І на тобі — хвиць 204. Буль-буль, гур-гур — тоді враз — смик! 259. Лиш бац — і нема 308. Я хутчій у кочегарку, зирк — а води нема! 327. Вода крап-крап — і перестала 327. А я — драла! 352. Перепусточку у рученята — тиць! 367. Чоловік на мене — зирк 371. Я луп на полковника 379. І засвистіло... Загупало... Залопотіло... Туп! Бах! Трах! Мах! 144, і т. ін.

Погляд на вигуків дієслова, як на гумористичний засіб, постав з російського насмішливого погляду на українську народню мову. Росіянам — з незвички — така форма може й смішна, але для українців вона звичайна народня форма, часта в нас і в мові літературній ще від Котляревського.

13. ЗАГАЛЬНИЙ ВИСНОВОК.

Отака наша форма вигуків дієслова, форма жива оповідної мови аж до сьогодні. Уживання її помалу робиться нечастим у мові літературній, але в живій народній мові вона жива й часта.

Не забуваймо цієї нашої частої народньої форми, бож вона істотна й притаманна в нашій народній мові. Звичайно, зловживати цією формою для гумористичних цілей — це тільки непорозуміння, — гумористика з незнання своєї мови.

ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК МНОЖИНИ ДЛЯ НАЗОВ ЖИВИХ ІСТОТ.

НАРИС ІЗ ІСТОРИЧНОЇ СКЛАДНІ.

I.

СТАРОДАВНЯ ФОРМА.

В старослов'янській мові, як і в давній українській, знахідний відмінок множини формою своєю часто відрізнявся від відмінку називного. Але вже вдавнину ця різниця стерлася, і в множині називний та знахідний відмінки звичайно бриніли однаково, цебто мали одну форму. Тому й прямий предмет, коли він був у множині, мав закінчення однакове з відмінком називним.

У давній мові, коли прямим предметом була назва живої істоти, то по вимові своїй цей знахідний відмінок був однаковим із називним (хоч по формі їх ще довго розрізняли), а не з родовим. Так, уже в ново-церковно-слов'янських текстах маємо: *Иродъ изби вся дѣти* Мт. 2. 16, *Упасеть люди моя* Мт. 2. 6, *Иродъ тай призва волхвы* 2. 1, *Возрите на птицы небесныя* Мт. 6. 26 і т. п.

Ось приклади з давньої української мови: *Лаврентіїв Літопис: Послаша деревляне лучьшие мужи* 54, *Свято-*

славъ бияше Переяславци 64. *Литовська Метрика том 199 ст. 93, 1525 р.: Абы тыи кони вернуд.*

Краків. грамота XV в.: А при томъ оставляемъ его дѣти. *Львів. приговор 1412 р.: Его дѣти има спасти.* *Книга Луцька 1565 р.: Кони, волы, коровы, козы, гуси, кури побрала;* *1582 р.: Прилучивши кони, волы, коровы, бычки* 130. *Пересопницька Євангелія 1556 р.: Не потребуютъ здоровымъ лѣкарѣ, але немощнымъ* 20. *Волинська Євангелія 1571 р.: Любѣте неприятелі ваші* 15, *Молѣтес за противнікі ваші* 15, *Прізвавши ученикі* 32, *Пріносили дѣти* 44, *Навели люди* 111, *Наоучал люди* 99, *Сбірает курчатка* 73, *Бѣсы выганяю.* *Київська Учительна Євангелія 1637 р.: Гнѣвъ Божій пришел на грѣшники* 37, *Блудницы и мытники приймовалъ* 36. *Полтавські акти 1665 р.: Взявши жону и дѣти* 28. *Лемківський переклад о. Преслопського Псалтиря XVIII в.: Буду гониль неприятелѣ мои* 28 б.

Як бачимо, вдавнину назви всіх живих істот — чи то тварин, чи людей — в знахідному множині завжди мали свою старшу форму, однакову з відмінком називним, і не змішували її з формою родового.

II.

В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПОЗОСТАЛАСЯ ДАВНЯ ФОРМА.

Ця ж стара форма аж до сьогодні панує в живій українській мові, особливо західній, а також у мові письменників, що органічно знають живу народню мову.

Ось низка прикладів. Номис, “Приказки” 1864 р.: Перебиває бики на барани 1483, Кози пасти 1652, Опанас воли пас, а дівчина бички 12526, Чорт діти забрав 933, Багатому чорт діти колише 1420, Чорт панам люди не настане 1141, Юстина повіддавала свої сестри 166.

Т. Шевченко, “Кобзар”, видання 1910 року В. Доманицького: Я пас ягнята за селом 320, Свої ягнята і телята пас чабан 568, Свині пас 245. 345, Буду чужі воли пасти 447, Пасли коні 84, Розкаже по нашому про свої гетьмани 58, Старий воли випрягає 241, Господь любить Свої люди 262, Їдять люди замість хліба 260, Місяць пливе глянуть на люди 89, Серце люди полюбило 268, Постав Ти Анголи Свої 667, 558, Удвох ягнята пасли 229, Сватів упоїли 561.

П. Куліш “Чорна Рада” 1857 р.: Узяли козаки од їх коні 333, На радощах понаймали музики 353, Забрали свої коні 379, Гукнув на свої слуги 215, Чудно було дивитись на тії музики 353.

Б. Грінченко: Водив коні 7, Забіраючи коні 25, Доглядатиме діти 296, Йому велено, щоб пташки їсти 30, Людям можна пташки їсти 30, Пасе телята 29.

Коц.: Різав віці 18, Франко, “З вершин”: Хто буде свині пас 86. Франко, “Захар Беркут”: Бояре гляділи на малі медведята 27. Мак овей, “Ревун”: Били миши по кутках. Б. Лепкий, “З життя”: Хоч дрібку любили свої власні діти 12.

Інші слов'янські мови вживають такої самої конструкції, напр.: польська: *Робиł wszystkie dzieci*, чеське: *Zamordoval vřecky ditku*, болг.: Погуби всички-тъ младенцы.

Тільки мова російська в цім випадку має знахідний відмінок однаковий з родовим (а не називним): *Ирод избил всѣх младенцев*. А під впливом мови російської часто і в Україні вживають у цих випадках форми родового відмінку: *Пас коней* (а треба: *Пас коні*).

III.

НОВА ФОРМА.

Перші випадки заступлення форми знахідного формою родового множини живих осіб та тварин по перехідних дієсловах відноситься тільки до XIV в. Так, у Лаврентієвому Літопису маємо (рідко): *Страньствующихъ*

убиваху 14, Созва боляръ и кыян 250. Київська Учительна Євангелія 1637 р.: Пасты свиній 27.

З бігом часу, форми родового множини в мові російській зовсім заступили знахідний живих осіб, але в мові українській того не трапилось, — родовий відомий тут рідко, а в говорах західних навіть дуже рідко, і то переважно тільки в назвах осіб чи людей.

У сучасній українській літературній мові запанувало таке розрізнення: знахідний осіб (людей) може бути однаковий і з родовим, але знахідний тварин позостається стародавній, цебто однаковий із назовним.

Ось приклади на нову форму. “Приказки” Но миса: Дітей годуй, а сам торби готуй 9201. Т. Шевченко в “Кобзарі”, підо впливом мови російської, знає нові форми не рідко: Коней посіддали 408, Пасты свиней 471, Свиней пасло 471, Орлят стереже 148, Несе дітей поховати 120, Розіб’є дітей своїх 264, Бере синів 121, Людей у ярмо запрягли 396. Приклади з “Кобзаря” 1910 року (видання В. Доманицького).

IV.

СУЧАСНА ФОРМА.

Російський советський уряд всіма силами пильнує русифікувати україн-

ську мову, а тому послідовно затирає притаманну окремішність української мови.

Ще недавно, у мові наших класиків, не було кінцевого розрізнення мовною формою осіб від тварин. Однаково писали: Спаси, Боже, люди Свої, і: Паси коні.

“Український правопис” 1946 року уже урядовим наказом (через школу, пресу та видавництва) сильно затирає цю українську особливість. На ст. 76 наказується: “Іменники, що визначають істоту, у знахідному відмінку множини мають форму родового відмінка множини: учителів, товаришів, робітників, піонерів, оленів, жуків, горобців (але у робітники, в партизани)”.

І до цього додається примітка: Іменники назв деяких свійських тварин мають переважно форму називного відмінка: коні (і коней), воли (і волів). Слово дитина у знахідному відмінку множини має форми дітей і діти”.

Отже, урядові мовні Правила навмисне встановили дві форми: чисто українську і російську. І з цією формою трапилося те саме, що й з іншими такими: учителі по школах, а письменники в своїх писаннях просто “страха ради юдейська” бояться вживати української форми, щоб їх не назвали “буржуазними націоналістами”...

До 1930-х років вільно вживали чисто української форми, а по цьому — змушені вживати форми російської.

Напр., цієї архаїчної форми часто вживає в перекладі “Пана Тадеуша” 1927-го року М. Рильський: Вже коні стомлені заведено до стайні 14, Пустили коні вряд 45, Сусіда мій тримав хорти 63, Додому шле жокеї 70, З лісу зносити зайці йому велить 84, Я їх обох люблю, неначе рідні діти 85, На люди подивлюсь 136, Підняті вбогі люди 169, Мастак вибирати коні 179, На возі діти посадивши 183 і т. ін. Як бачимо, М. Рильський широко вживає заміну форму і при об’єкті назві тварин, і людини.

Але далі так ніби забулася наша притаманна форма “пасти коні”, і скрізь запанувала форма російська: пасти коней.

Ось роман Петра Гандзюри: “Назустріч бурі”, Київ, 1958 р.: Чоловік припнув коней 25.

“Ревізор” М. Гоголя, переклад О. Вишні, видання 1952 р. том II ст. 303: Ад’ютант скрізь уперед: коней!

Ось “Привіт! Привіт!” Остапа Вишні, Київ, 1957 р.: Пригнавши коней 16. А на ст. 465 дав добре: Та запряжіть коні!

Але останнього часу письменники знову таки вертаються до своєї віковичної форми, і часто пишуть форму “пасти коні”.

Ось роман “Хліб і сіль” Михайла Стельмаха (Київ, 1959 рік), і в ньому вже повно правильних українських форм, напр.: Іван в’їокнув на коні 11. Пани забирають воли 54. Дам дошата 63. Левко притримує коні 76. Він заводить коні в засторонок 83. Може вам мої рисаки віддати 96. Наша мати смажила в’юни 102. Боюсь ваші коні втомити 137. Пророки воли запрягали 153. Він любив коні 225. От там Роман воли пасе 258 (пісня). Воли й вози забирають (пісня) 349. Гончар пригнав дідові воли 435. Волошин привів коні 504. Може дешевше воли випустить 584. Почав запрягати воли 648.

Поруч з цими звичайними формами в цьому романі знаходимо чимало й форм російських типу “Запрягати коней”.

А часом знаходимо в цьому романі Стельмаха ці форми і при назвах осіб: Солов’еві діти попалили (пісня) 248.

Отже, в українській мові, особливо в мові живій народній, звичайні й часті форми “пасти коні”, а форми “пасти коней”, — це форми російські.

ЗНАКИ РОЗДІЛОВІ.

Нарис із складні Української
літературної мови.

I.

СИЛЬНИЙ УПАДОК ЗНАННЯ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ.

За теперішнього часу правильне вживання т. зв. знаків розділових чи інтерпункції сильно падає. Падає, бо школа аж надто мало звертає увагу на належне навчання їх. Кожен редактор сьогодні добре знає, що рукописи, які присилають йому до друку, аж соромно неграмотні щодо знаків розділових... Так само кожен професор знає, що наші студенти аж надто неграмотні в розставленні знаків розділових... А правильне ж уживання розділових знаків — це свідоцтво культури автора чи письменника!

Ось у мене на столі новий роман, — на жаль, автор справив не звернув уваги на знаки розділові, зокрема на перетинку... І що ж вийшло: роман цікавий і цінний, а його оформлення — невідповідне...

Так не повинно бути!

Бо ж ця неграмотність кидає недобру тінь на всю нашу закордонну літературу, особливо на ті видання,

що виходять у нас на власну руку, власним коштом.

За теперішнього часу особливо забувають, скажемо, за знаки т. зв. психологічні, цебто за ! або ... Виходять цілі повісті або романи з глибоко драматичним змістом, де треба було б неодмінно вживати і три крапки (...), і знака оклику (!), і знака здивування для збільшеного виявлення нашої експресії (?! чи !! або !!! або !...), чи ще якого іншого. Але про все це забуто, і автор чи редактор ставить ті самі знаки розділові і в скучному опису якогось випадку, і в психологічній драмі.

Це явна ознака падіння нашої літературної культури, — ми просто не знаємо (бо не навчаємось!) правил уживання знаків розділових.

Ще на одне сумне явище з цієї ланки зверну увагу, — “Кобзар” Тараса Шевченка своїм змістом неповторно емоціональний та експресійний, але зазначення цього психологічними знаками в ньому невідповідне. Чому?

На жаль, Шевченко мало цікавився правописом, бо не перейшов належної школи, і писав маловідповідно. А знаків розділових уживав і неправильно, і зовсім мало, — уживав голвно крапку та перетинку (кому).

Теперішні видавці “Кобзаря” справила сильно виправляють його на сучасний правопис, але психологічних

знаків не ставлять. Чому? А це веде до того, що нам тяжче читати “Кобзаря”! І коли даємо сучасний правопис, то треба ставити і сучасні розділові знаки.

Взагалі, відповідне й належне розставлення знаків розділових та відповідного сучасного правопису в “Кобзарі”, — це чергове завдання нашого Шевченкознавства.

Нижче я подаю повну систему ставлення знаків розділових, подаю її коротко та стисло. Подаю за порядком самих знаків розділових, а не за складневими формами, бо так буде значно зручніше для читача, — легше схопити й запам’ятати цілу систему. Подаю ясно і просто.

Я подаю кожному, хто хоче навчитися правильно ставити знаки розділові (чи інтерпункцію), повну змогу так знати їх, — мати їх під руками і частіше заглядати до правил ставлення їх.

Але зазначаю, що навчатися правильно ставити знаки розділові може тільки той, хто знає бодай основи граматики нашої мови, — без цього навчитися повно не можна. Ніякий простий і ясний виклад про розділові знаки граматики так не заступить.

II.

ІСТОРІЯ ЗНАКІВ РОЗДІЛОВИХ.

Встаровину писали без жодних зна-

ків розділових, і тому часто трудно було точно зрозуміти зміст написаного. Через це і сам автор не все був певний, що його зрозуміють точно так, як він думає. Власне через це, скажемо, в давніх писаннях грецьких, латинських, або, скажемо в грецькій чи гебрійській Біблії, маємо багато неправильних читань, — неправильних власне тому, що текст (а він удавнину був т. зв. непереривний, щобто слово не відривалося від слова) не мав жодних знаків розділових.

Так довго було, поки культура писання так дійшла до великого відкриття: придумали розбивати писану мову на окремі речення, а в кінці речення ставити крапку. Це було високої ваги культурне відкриття, бо воно сильно допомогло обом сторонам: авторів — точніше передати свої думки, і читачеві — точніше їх зрозуміти.

Історія знаків розділових дуже довга, творилася довгими віками, і я хоч коротенько подам її тут.

Знаки розділові в сучасному нашому письмі — то необхідна й дуже потрібна та важлива частина його. Розділові знаки чи інтерпункція роблять нашу писану мову нагляднішою, — вони полегшують розуміння писаного тексту й допомагають скорості його читання. Окрім цього знаки розді-

лові допомагають і правильному й виразному читанню вголос.

Сьогодні нам трудно уявити собі письмо без інтерпункції, а між тим наша теперішня система знаків розділових, — це витвір головно XIX-го віку, — давнина обходилася меншим числом цих знаків. У глибоку давнину панував звичай писати слово за словом без перерви (*scriptura continua*), і звичайно, крім рідкої крапки, ніяких знаків розділових не було.

Але таке писання було дуже тяжким для читання і зрозуміння, тому почали думати про полегчення його. Початки інтерпункції сягають глибокої давнини. Уперше появилися вони в Греції, де про них розповідає вже Аристотель (384-322 до Хр.), хоч і не ясно. Але давні греки звичайно плутали синтактичний бік справи з логічним, і більше дбали про те, щоб інтерпункція служила для ораторської штуки, — для вправного й виразного читання текстів уголос.

Батьком інтерпункції звичайно вважається вчений грек Аристофан Візантійський (260-180 до Хр.). Це був найкращий грамати́к свого часу, і взагалі т. зв. Олександрійської доби. Під кінець життя він став бібліотекарем славної Олександрійської бібліотеки. Ось цей Аристофан і склав першу більш-менш послідовну систему знаків розділових, він же

перший почав вживати і знаків наголосу. І все ще пізніше сприйняла вся Європа.

Аристофан “жадав, щоб знаки розділові були знаками не тільки для мови, але й для розуміння, визначаючи пристанки для віддиху й голосу, надаючи їм певні місця й сталі значення. По закінченій думці ставив крапку, яку містив вгорі на полі рядка, бо ж від неї (крапки) залежить уся вага мови й голосу. Крапка другорядна, долі рядка, обмежувала неповні думки, в очікуванні того, що мало наступити, ніби чекано дальшого продовження мови. Нарешті крапка посередині рядка не мала закінчувати думки, але давала можливість відітхнути на потрібному місці по довшому говоренні одното́нним голосом, якщо речення було довге й складалося з багатьох частин”¹.

Таким чином Аристофан знав три знаки: *distinctio* — крапка вгорі, *distinctio media* — крапка посередині і *subdistinctio* — крапка долі рядка.

Ось ця Аристофанова система й запанувала в грецькій письменності на довгі віки; прийняли її й римляни, і теж вживали довгий час з дуже малими змінами. Так дожила ця стара грецька система аж до часу короля

1 A. Bieling: Das Prinzip der deutschen Interpunktion, Berlin, 1880.

Карла Великого, коли складено нову, вже відповіднішу за Аристофанову. Творцем цієї нової системи був Алкуїн (735-804), найславніший учений VIII віку, дуже добрий педагог, товариш, учитель і дорадник Карла Великого, родом англосаксонець. Алкуїну допомагав відомий учений того часу Павло Диякон Варнефрид (720-800), лонгобардець. Алкуїн уживав уже перетинки (кóми), правда, не самої, а в злученні з крапкою, одною чи двома (цебто ; або ;), знає він і знака оклику ! та знака питання (хоч і відмінної від нашої форми).

Давня Аристофанова система збудована була на одній крапці, а вже система Алкуїнова має сполучення крапки з перетинкою.

Грецькі рукописи IX-X століття, коли розпочинається слов'янське письмо, звичайно вживають старої Аристофанової системи крапок (точок) долі, посередині або вгорі рядка..., уживаючи часом і двокрапки (:), але в значенні крапки або середника. Крім цього, грецькі рукописи знають ще знака в кінці певного уривка чи якоїсь закінченої частини: тут ставиться найрізніший знак: груба крапка, хрестик або хрестик з опущеними дотулу кінцями, чотири крапки . . . або . . чи . . чи :- і т. ін.

Уся ця грецька система цілком перейшла й до наших українських ру-

кописів і панувала в нас аж до XVI віку. З часом прибавилася тільки перетинка (,), що прийшла до нас з південно-слов'янського, головню болгарського письменства. Властиво, у давній нашій письменності ніякої послідовної системи інтерпункції не було, а крапку ставили в Богослужбових Книжках головню як вказівку при читанні чи співанні в Церкві. Мало не кожний давній рукопис знає звичайню свою осібну систему знаків розділових.

Такою справа була аж до середини XV віку, до початку європейського друкарства. Нову систему інтерпункції дав Альдо-Мануцій (1448-1515), основник славної для свого часу друкарні в Венеції, що випустила багато гарних видань, відомих під назвою "альдин". Коло своєї друкарні Альдо зібрав цілу академію відомих учених, що займалися виправленням текстів для друку. Ось тут власне й зродилася нова система знаків розділових, на якій базується нова загально-європейська система.

Правда, альдини не дають чогось зовсім нового, — вони послуговуються тими саме знаками, що були й до них по ліпших грецьких рукописах, тільки надають їм певну послідовну систему. Так, скажемо, року 1462-го Nicolas von Vylc написав трактата про інтерпункцію, — це

трактат уже дуже відмінний від попередніх. Знаки розділові по силі діляться тут так: перетинка латинської форми (цебто риска /, чи лінія з нахилом справа наліво), двокрапка: і крапка. Єсть ще знаки ? ! () і середник; З такою власне інтерпункцією видрукувано Нового Заповіта в перекладі Лютера 1523 р.

Альд Мануцій систематизував усе те, що було до нього, особливо в ліпших грецьких рукописах, — він уживає чотирьох знаків, а саме: крапка, двокрапка, дужки і питальник. Крім цього, у текстах грецьких уживає круглої перетинки (.), а не rischi /; крапка у нього буває велика й мала, по першій йде велика буква, по другій мала.

Року 1566-го Мануцій Молодший (1547-1597), маючи тільки 19 років, випустив у Венеції свій твір: "Orthographiae ratio", а в ньому подав цілу систему інтерпункції, — розказує про вживання шости знаків ., ; : ? (). Ця власне система й панує в Європі, з різними змінами, аж до XVIII віку.

Перші друковані українські книжки звичайно вживають традиційної в нас давньої системи знаків розділових, яка панувала в рукописах XV-XVI віків. Але й система венеціянська чи альдинська з часом входить до наших друків усе більше та більше,

правда, входить дуже поволі. Так, перший друкар на українській землі, москвитин о. Диякон Іван Федорович у своєму львівському друкові, в Апостолі 1574 року, вживає лише двох знаків розділових, перетинки і крапки, але вживається їх у широкому значенні, бо й замість наших ; : ? ! Трохи пізніше, уже в XVII віці, в українських друках появляются знаки ! ? ; , а в кінці й () та " ".

Але дуже довгий час, бо аж до XIX-го віку, у розставленні знаків розділових не було в нас повної єдності, — кожна книжка мала свою власну систему, цебто так, як було і вдавнину. Індивідуальність проявлялася й проявляється власне в інтерпункції дуже помітно, чому й тепер у наших письменників часто виразно проявляється заохання до тих чи інших знаків розділових, особливо до так званих знаків психологічних.

Найбільше послідовну систему інтерпункції склали вже в XIX віці німці, а від німців взяли й ми свою систему. На сьогоднішній день в Європі властиво панує одна система інтерпункції, головню німецька, правда, з незначними змінами; напр. в англійському та французькому правопису звичайно не ставиться перетинка для відділення побічних речень там, де ми її ставимо.

Форма самих знаків розділових та-

кож вироблялася довгий час, а їх значення так само довго не відповідало сучасному. Найстарший знак, — це кра́пка, тонка або товста, яку ми ставили вгорі, долі або посередині рядка.

Рано появилася, але вже по Хр., й двокра́пка, тільки в значенні нашого середника чи крапки. Пізніше : вживають як знака скорочення, що лишилося в церковно - слов'янським правопису й досі.

Середник (знак ;) появился вже по Христі, визначав перше знака питання, що й перейшов з грецького письма до наших Богослужбових Книжок.

Перетинка чи кома, як знак розділовий, появляється пізно, перше в рукописах грецьких, де її взято з т. зв. тонкого придику ' ; послідовно круглої перетинки вживають тільки з XV віку, особливо з альдин. У рукописах латинських звичайно уживано не круглої перетинки, а похилої риски /.

Більш послідовне вживання знаків ? ! () чи (..) іде з XV віку.

Лапки появляються рано, перше мали форму . , форма “ ” значно пізніша; зам. “ ” чи « » тепер шириться в Європі простіше , ' або ‘ ’ або вживаються всередині “ ” для зазначення другої мови.

III. СУЧАСНА СИСТЕМА ЗНАКІВ РОЗДІЛОВИХ.

I.

ЗНАКИ РОЗДІЛОВІ ГРАМАТИЧНІ.

Найважливіші і найперші знаки розділові — це знаки т. зв. граматичні, щепто такі, що відділяють одне речення від другого, відділяють речення прості чи зложені, і цим служать граматиці, а власне — складні, реченням.

Таких головних знаків маємо чотири: 1. кра́пка (.), 2. середник (;) і 3. перетинка (,). Сюди ж стосується і двокра́пка (:).

За своєю силою зупинки ці знаки діляться так: 1. крапка, 2. середник і 3. перетинка. Двокрапка силою своєю рівняється звичайно перетинці. Це сила від найбільшої до найменшої.

Крім цих знаків, є ще два нові знаки, а саме:

1. Крапка і риска (. —)
2. Новий рядок (абза́ц).

Знак розділовий визначає певне закінчення чи зупинку в думанні чи в писанні. Перетинка — найменший знак, показує кінець нашої малої думки, але повно ще не закінченої. Крапка ж, навпаки, показує кінець окремого речення, — воно граматично закінчене. Середник (;)

розділює два речення, але однієї більшої думки.

Кілька близьких думок зазначаємо крапкою з рискою (.—), або просто наступне починаємо писати з нового рядка (абзаца).

Головне завдання розділових знаків — дати змогу читачеві також правильно читати. Перетинка вказує (сигналізує), що там, де стоїть вона, треба трохи спинитися, а голос підвищити, і зараз читати далі.

Крапка наказує спинитися в читанні, спинитися довше, як по перетинці, а голос знизити. І може й подумати над прочитаним, чи точно ми його розуміємо.

Середник (з латинського *media nota* — середній знак) має середню силу, але більше схиляється до крапки; цебто сила його більша за перетинку.

Хто хоче писати просто, той пише короткими реченнями і вживає більше крапок та більше нових рядків (абзаців).

Тепер розповім докладніше про всі граматичні знаки, про кожного зокрема.

1. Кра́пка.

§1. На кінці розповідального речення ставимо крапку: Синє небо всипане було зорями. Зорі тихо тремтіли. А місяць плив по небу, як той човен по морю. Пор. §43.

§2. По непрямому (або залежному) питанні (цебто по питанні, висловленому підрядним реченням) ставимо крапку, а не знака питання: Море знає, де мій милий. Пор. §64.

§3. На кінці назви творів ставимо крапку навіть тоді, коли ця назва — питальне речення: Нам завдано написати вправу: “Як провів я Різдво”. Пор. §64.

§4. По числівниках рядових можна ставити крапку: Прочитав 1. том (перший том). Так писали головно в Галичині, за німецьким правописом.

Скорочуючи слова, крапку ставимо замість голосного звука, цебто спинаємось по останній приголосній: напр. (иклад), див. (ись), гл. (яди), і т. (ак) д. (алі), і т. (акє) ін. (ше).

§5. Так звана біблійна цитация чи відсилачі робляться так: розділ Біблійної Книги від вірша його розділяємо крапкою. Напр. Мт. 5. 10, це: Матвія розділ 5, а вірш 10. Двокрапки чи перетинки в цьому випадку не вживаємо.

Коли віршів кілька, то їх відділюємо перетинками. Напр. Мт. 5. 10, 12. це: Матвія розділ 5, а вірші 10 і 12.

2. Середник.

§6. Коли речення не зовсім близькі до себе змістом, але все таки говорять про одне, то відділюємо їх середником (;).

Середник — це середній знак поміж крапкою (. найбільшої сили знак) і комою (, найменшої сили знак), переклад із латинського *media nota*. На середника кажемо ще: крапка з комою. Наприклад:

Зацвіла в долині червона калина;
ніби засміялась дівчина-дитина;
пташечка зраділа і защебетала.

Дбаючи про більшу ясність писання, тепер часто замість середника ставлять крапку.

§7. Коли єднальні рівнорядно-зложені речення поширені, або близькі до себе думкою, або мають при собі ще підрядні речення, тоді їх одне від одного відділюємо середником: Ішов кобзар до Києва та сів спочивати; торбинками обвішаний його повожаний; мале дитя коло нього на сонці куняє. Пор. §39.

§8. Коли співпідрядні речення мають при собі ще підрядні речення, або коли вони дуже поширені, то між ними ставимо середника: Я чув, як бадьоро співають козаки по багатих ланах Київщини; як голосять лемки, що живуть по вбогих горах над Попрадом; як тужать гуцули в Карпатах, мало родючих і суворих... Див. §38.

§9. Коли окремі речення в частинах періода розділювано перетинкою, то підвищення від пониження його відділюємо середником (або й пере-

тинкою з рискою). Приклад див. в §79.

3. Кóма чи перéтинка.

§10. Перед причиновими сполучниками бо, тому що, то, отже, тим то ставимо кóму, коли ними розпочинається рівнорядно-зложене речення: Нанялася носить воду, бо грошей не стало. Пор. §11.

§11. Перед протиставними сполучниками а, але, або, то, та, так, проте, тільки, зате, однак, якщо вони розпочинають рівнорядно - зложене речення, ставимо перéтинку: Соловейко щебетав, а я сидів та сумував. Широкий світ, та тісно жати. Не родить рілля, але Божа воля. Пор. §10.

Щебто перед **та**, що значить але, треба ставити кому; коли ж **та** значить і, коми перед ним не ставимо: Брехнею світ пройде, та назад не вернешся. Пішов я в поле та й сів собі на межі.

§ 12. Перед **аж** ставимо перетинку тільки тоді, коли воно розпочинає підрядне речення способу.

Коли ж **аж** не розпочинає підрядного речення, тоді перед ним перетинки не ставимо: Виспіває, вимовляє, аж калина плаче. Коні аж змокли від роси.

§13. Части так, ні, еге, ет, дарма, на початку речення відділюємо перетинкою, коли їх вимовляємо з при-

тиском: Ет, глупа ніч не буде вікувати! Ні, я хочу крізь сльози сміятись! Пор. §60.

§14. Прийменники окрім, крім, опріч з тими словами, що від них залежать, відділюємо перетинкою: Не маємо царя іного, окрім кесаря одного.

§15. Прикладку (appositio) беремо в перетинки, якщо вона стоїть по тім слові, що до нього відноситься: У Луцьку, славнім місті, зібрався люд увесь. Жив у Києві в неволі ханський син, малий хлопчина. Пор. §§72, 87.

Коли ж прикладка стоїть перед словом, до якого відноситься, тоді перетинки по ній не ставимо: У славнім місті Луцьку зібрався люд увесь. Пор. §§72, 87, 32.

§16. Коли прикладка має сполучника або, чи, тобто, як от, от-як, то перед ними завжди ставимо перетинку: Ботаніка, або наука про рослини.

§17. По вигуку ставимо перетинку: О, не одна ти не в рідній оселі! Гей, розіб'є, Дніпро, турчин скоро шатро! Ой, сама я, сама, як білинонька в полі! Пор. §57.

§18. Коли кличне слово стоїть на початку речення, то по ньому ставимо перетинку, а на кінці речення знака оклику (або знака питання, за §64); або: по кличному слові ставимо знака оклику, а на кінці крапку (або знака питання): Країно щаслива, кра-

їно кохана, пусти нам Бояна з могили! Всесильний! я Тобі молюся. Пор. §59.

§19. Коли кличне слово стоїть у середині речення, то відділюємо його перетинками з обох боків, а на кінці речення, ставимо знака оклику (або знака питання, за §64): Сміливо ж, брата, до праці ставайте! Див. §58.

Підкреслюю, що в цьому випадкові перетинку ставимо з обох боків кличного слова, а не з одного тільки (по ньому), як це тепер часом роблять. Напр. пишуть: Ходімо брате, зо мною! Треба писати за нашою віковою традицією: Ходімо, брате, зо мною!

§20. Коли кличне слово стоїть у кінці речення, то перед ним ставимо перетинку, а на кінці речення знака оклику (або знака питання): Нумо до праці, брати! Чого ти все плачеш, мій друже? Пор. §58.

§21. Коли при кличному слові є займенник **ти** або **ви**, то перетинку ставимо по цих займенниках, а не перед ними: Замовчіте ж ви, пишні! Чому не ймеш віри ти, брате мій рідний?

§22. Коли кличне слово має ще прикметниковий додаток, то додатка від кличного слова перетинкою не відділюємо: Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?

§23. Між однаковими словами, що

повторюються в реченні, ставимо перетинку: А вже красне сонечко припскло, припекло. Довго, довго дивувались на її уроду. Пор. §88.

По останньому слові, що повторюється, перетинки не ставимо.

§24. Коли сполучник повторюється перед однорядними членами стягненого речення, тоді перед кожним із повторених сполучників ставимо перетинку: Трохи згодом і слаба мати, і копи на полі, і русалки, і вовки, і ясне вікно на комині змішуються в якійсь дивній плутанині. І брат, і сестра порозходились.

§25. Коли в стягненому реченні два чи декілька присудків зв'язані сполучником, а останній присудок виявляє вислід із першого, то й перед сполучником може бути перетинка, або перетинка з ряскою: Вернулася, — і раденька, що ніхто не бачив.

§26. Однорядні (чи рівнорядні, що відповідають на те саме питання) члени стягненого речення, не зв'язані сполучниками, розділюємо перетинками: А музика реве, грає, людей зве-селяє.

§27. Коли перед останнім однорядним членом стягненого речення є сполучник **і, й, та**, то перед ним перетинки не ставимо: Нащо мені те багатство, червінці та дукати?

§28. По останньому однорядному члені стягненого речення перетинки

не ставимо: Живиця, сірка, нефть кипіла (Котляревський).

§29. Однорядні прикметникові додатки (цебто додатки, що їх висловлено однаковими прикметниками, — чи якости, чи походження, чи присвійні) стягненого речення розділюємо перетинками: Прийшла весна, прийшла красна, розкішна, люба, чарівна.

§30. Коли прикметникові додатки не однорядні, або коли один пояснює другий, тоді між ними перетинки не ставимо: Запалили у сусіда нову добру хату. Козак був підперезаний широким шовковим поясом.

§31. Головне речення від підрядного, чи то повного, чи скороченого, відділюється перетинкою (цебто перетинку ставимо перед сполучниками: що, щоб, який, котрій, де, куди, звідки, як, поки, доки, бо, аби, хоч і ін.): Все, що мав у житті, він віддав для одної ідеї. Душа, переповнена щастям, часто буває німа. Пор. §74.

Відділяти головне речення від підрядного перетинкою (комою) — це давня українська традиція, якої не знають деякі європейські мови.

Звичайно, треба хоч трохи знати граматику, щоб уміти легко знати й відчувати, де головне речення, а де його підрядне.

§32. Коли скорочене дієприкметником або прикметником підрядне

прикметникове речення стоїть перед іменником, що до нього відноситься, або коли його висловлено по скороченні тільки одним словом, то воно перетинкою від головного не відділюється: Переповнена щастям душа частенько буває німа. Пор. §15.

§33. Коли якесь підрядне речення скорочено іменником або дієменником, то воно перестає бути окремим реченням і від головного перетинкою не відділюється: Доля велить полягти за Свій Край. Але: Доля велить, щоб полягти за Свій Край!

§34. Короткі підрядні речення способу, що складаються тільки з самого дієприкметника, не вважаються за окремі речення, і тому перетинкою від головного не відділюються: Похилившись слухали всі. Чайка скигить літаючи.

§34а. Підрядне речення порівняння з початковими: як, мов, немов, ніби, відділюється від головного перетинкою: Усі захвилювались, як пшениця від вітру. Полюбила москалика, як знало серденько.

Коли при як ужите одне тільки слово, то воно стає звичайним словом способу, тому перед таким як перетинки не ставимо. Напр.: Повів себе як п'яний. Коло серця козацького як гадина (=гадиною) в'ється. Як голубка день і ніч воркує.

§35. Скорочені підрядні порівняльні

речення перестають бути окремими реченнями, і тому перетинкою від головного не відділюються: Я прочитав книжку скоріш від брата. Але: Я прочитав книжку скоріше, ніж брат.

§36. Коли підрядне речення — чи повне чи скорочене — вставлене в головне, то його беремо в перетинки з двох боків: День за днем по моавських ярах, поки спека діймає, у драгтивих наметах своїх ввесь Ізраїль дрімає.

§ 27. Коли підмет головного речення стоїть по дієприслівнику підрядного, то перетинка ставиться тільки в кінці підрядного речення: Розбивши вітер чорні хмари, ліг коло моря одпочить.

§ 38. Співпідрядні речення відділюються одне від одного перетинкою: Стережись, щоб обітниць своїх не відкликав Єгова, щоб за впертість на тобі однім не зламав Свого Слова. Див. §8.

§ 39. Короткі рівнорядно-зложені речення, близькі до себе думкою, чи то зв'язані злучниками, чи ні, відділюються перетинкою: Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє. Пор. §7.

§40. Окремі пояснення до прислівникового додатку беремо в перетинки: Край берега, у затишку, прив'язані човни. Рано, разом із сонцем, прокинулась і Харитя.

§41. Вставні слова (цебто слова, що показують відношення розмовника до тієї думки, яку він висловлює) беремо в перетинки: України далекої, може, вже немає.

Вставними словами найчастіше бувають: може, може бути, кажуть, говорять, здається, бачиш, бач, бувало, було, наприклад, мабуть, видно, певне, звичайно й т. ін. Усі вони в реченні беруться в перетинки.

§42. Вставні речення, коли вони не великі, беремо в перетинки: Брехнею, кажуть люди, світ пройдеш, та назад не вернешся. Пор. §§78. 86.

§43. Коли оповідні речення дуже близькі до себе змістом й описують те саме, то замість крапки може бути й кома (перетинка): Рече та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива, додолу верби гне високі, горами хвилю підійма. Пор. §1.

§44. Між підметом і присудком в одному реченні коми (перетинки) ставити не можна.

4. Двокра́пка.

§45. Перед перерахуванням ставимо двокрапку тільки тоді, коли перед ним є збірне слово, що розкладається на свої частини: Скрізь гармидер та реготня: в хаті і на дворі. Із славного Запоріжжя наїхали гості: один — Семен Босий, другий — Іван Голій. Пор. §§45.73.

§46. Коли ж перед перерахуванням нема збірного слова, що розкладається на частини, тоді двокрапки не ставимо: я купив собі ножика, паперу й книжку (але, коли є збірне слово: я купив собі речі: ножика, паперу й книжку, за §45). Див. §73.

47. Між двома рівнорядними реченнями, що з них друге визначає причину, чи наслідок, чи пояснення для першого, коли ці речення не зв'язано причиновим злучником: бо, тому що, то, адже, через те, ставимо двокрапку: Не вернувся Морозенко, голова завзята: замучили молодого воюги прокляті.

§48. Перед назвою твору ставимо двокрапку тоді, коли ця назва в назовному відмінку й якщо зазначено рід твору; коли ж назва твору стоїть не в назовному відмінку, то перед нею ніякого знаку не ставимо: Я залюбки читав Франкову повість: “Захар Беркут”. Я залюбки читав Франкового “Захара Беркута”.

§49. Коли зазначаємо (напр., у списках) автора і його твір, то їх розділюємо двокрапкою: Іван Франко: Захар Беркут. У цьому випадкові назву твору не беремо в лапки.

§50. Коли одне речення пояснює друге, і коли між ними нема сполучників, то розділюємо їх двокрапкою:

Молися, сину: за Україну його замучили колись. Пор. §76.

§51. Перед чужою мовою ставимо двокрапку: Діти маленькі кликали маму: “Вставай, голубко, нене кохана!”

§52. Коли чужу мову розірвано на дві частини, то по першій ставимо знака відповідного (перетинку, окличника, питальника, за §§6.62.64), а перед другою — двокрапку: “Ні, не клич мене, весно”, казала я їй: “не чаруй і не ваб надаремно!”

§53. Коли в частинах періоду вжито середника, то підвищення періоду від його пониження відділюємо двокрапкою: Хто пророка із себе вдає і говорить без зв'язку, і обіцює темній юрбі Божій гнів або ласку; хто до бунту посміє народ накликати до зміни, і манити за гори на стріть кінцевої руїни: той на пострах безумцям усім між оцим поколінням най опльований буде всіма і побитий камінням (Франко). Пор. §§9.79.

§53а. Двокрапка (:) і риска з перетинкою (,—) близькі своїм значенням і тому часто заступають одне одне. Але двокрапка так ніби має більшу й яснішу силу, як має їх перетинка з рискою.

5. Крапка з рискою.

§54. Більшу закінчену думку, зложену з кількох близьких речень, від-

ділюємо від дальшої більшої думки крапкою з рискою (.—).

Ще недавно багато було таких письменників, що аж надто кохалися цим знаком, бо взагалі любили оминати т. зв. нового рядка. Тепер крапку з рискою звичайно оминаємо, — ліпше далі почати замість неї новий рядок (абзац).

6. Новий рядок.

§55. Кожну окрему розвинену думку, що складається з кількох близьких речень, розпочинаємо писати з нового рядка чи абзаца. Нового рядка починаємо трохи відступивши вправо (абзацний відступ).

Ще недавно письменники вживали дуже довгий ряд думок, і їх починали новим т. зв. червоним рядком. Були письменники, що для 3-4-5 сторінок уживали одного початкового нового рядка, а це сильно затруднювало читання й зрозуміння тексту.

Тепер нові рядки звичайно часті, — 3-4-5 речень, думка закінчена, і по ній вживаємо нового рядка. Що більше даємо нових рядків, то легше наше читання, легше й розуміння читаного.

Старші письменники не любили нових рядків (абзаців), і писали довгими реченнями без абзаців. Напр. у творах І. С. Тургенева один абзац часто займає одну-дві сторінки, а то

й три. Це сильно утруднює читання. Те саме бачимо і взагалі в наших старших письменників.

§56. Сила зупинки всіх шости граматичних розділових знаків від менших до більших така: 1. перетинка, 2. дво-кратка, 3. середник, 4. крапка, 5. крапка з рискою і 6. новий рядок (абзац).

II.

ЗНАКИ РОЗДІЛОВІ ПСИХОЛОГІЧНІ.

Основних психологічних знаків три: 1. Оклічник ! 2. Питальник ? і 3. Крапки ...

Психологічні знаки появились в письменстві, як ми бачили, значно пізніше за знаки граматичні, бо для свого вживання вони вимагають більшої культури письменника.

Коли автор пише поетичний твір, то в ньому він звичайно висловлює і свої душевні переживання: схвилювання, здивування, душевний крик, стогін, чудування, сміх, сором, прохання і т. ін. Усе це автор зазначає відповідним знаком (! або !! або !...).

Може висловлювати також запит звичайний чи з підвищеним тоном і т. ін. Сам запит може бути з великим здивуванням чи з нервуванням і т. ін. (? або ?... або ?!...).

А то автор подає дуже сумні або сильно тяжкі речі, а то й говорити

не може через своє хвилювання. Це зазначаємо крапками...

Усі ці душевні переживання треба неодмінно зазначити відповідними знаками, — знаками психологічними, а не граматичними. Для цього вживаємо трьох головних психологічних знаків: 1. оклічник (!), 2. питальник (?) і 3. крапки (...).

Крім цього вживаємо ще кількох складених знаків, складених з основних (! ?) та крапок (...).

Психологічні знаки сильно допомагають читачеві, — вони диктують йому, як він має поставитися до того чи іншого речення. А хто читає вголос, то психологічні знаки показують йому, як треба вібрувати (змінити) голосом, передаючи ту чи іншу думку-речення. Цього читач чи декламатор легко не зробить, коли нема належної пунктуації.

Психологічні знаки мають дуже велике значення, — це жива душа й живе серце автора. Писання без цих знаків — мертве й сіре.

На жаль, у нас і "Кобзаря" Т. Шевченка видають без психологічної пунктуації, й сотні тисяч його пускають у світ з неправильною пунктуацією.

Тепер докладніше розповім про психологічні розділові знаки, — про кожного зокрема.

7. Знак оклику чи окличник.

§57. Коли вігука вимовляємо з більшою силою, то по ній ставимо не перетинку, а знака оклику: Ух! Ух! Солом'яний дух! Ова! таки я дійду до кінця в цій роботі. Пор. §17.

§58. Коли в реченні знаходиться кличне слово, то на кінці його ставимо знака оклику (або знака питання, за §64): Сій, сівачу, в людські груди Правди Вічної зерно! Пор. §§20. 18.

§59. Коли кличне слово стоїть на початку речення й вимовляється з більшою силою, то по ньому ставимо не перетинку, а знака оклику: О, Богдане, нерозумний сину! подивись тепер на матір, на свою Україну! Пор. §18.

§60. Коли ці частки: так, еге, ні, дарма, ет на початку речення вимовляємо з особливим притиском, то по них ставимо не перетинку, а знака оклику: Дарма! Прийде коза до воза, а ми козу батіжком... Пор. §13.

§61. На кінці наказового чи бажального речення ставимо знака оклику: Благословіть дітей своїх твердими руками! Дяка і шана робітникам щирим, сором недбалим усім!

§62. На кінці речень, що їх вимовляємо з душевним зворушенням, ставимо знака оклику з крапками: А ж так чекав!...

Своє іронічне відношення до когось чи чогось зазначаємо знаком оклику

в дужках по цім слові: Мій приятель (!) таки підвів мене... Див. §§65.83.

§63. Коли чужа мова стоїть на початку речення, а по ній ідуть слова автора, то по чужій мові ставимо знака відповідного (окличника, питальника або перетинку): “Добре, батьку-отамане!” кругом заревіло. Див. §§61. 54.

8. Знак питання чи питальник.

§64. На кінці питального речення ставимо знака питання: За що ж кара? За що мені мука? Кому я що заподіяв?

В кінці непрямого питання (цебто питання, висловленого підрядним реченням), ставимо знака питання тільки тоді, коли головне речення є питальне: Чи ти не знаєш, куди пішов брат? Пор. §2.

По питальній назві твору питальника не ставимо: Повість Мирного: “Хіба ревуть воли, як ясла повні” я прочитав з зацікавленням. Пор. §3.

§65. Свій сумнів до когось чи до чогось зазначаємо знаком питання в дужках по цім слові: Мій приятель (?) таки підвів мене... Див. §§62.83.

9. Крапкі.

§66. Недокінчене в реченні з причини душевного хвилювання чи з причини піднесеного настрою зазна-

чуємо крапками: Ніч зоряна... блідий місяць... соловей співає. Зима... холод... діти плачуть...

Скорочуючи якусь цитату, опущене зазначаємо крапками.

§67. Коли бажаємо зазначити своє хвилювання або зазначити, що речення не закінчене, то в кінці такого речення ставимо крапкі: Храм Єгови в огні... А сей тлум... Мов комахи по полю, йдуть по тисячі сковані враз недобитки в неволю (Франко).

§68. Коли ми в хвилюванні закінчуємо наші думки, і переходимо до зовсім іншого розділу, то часом ставлять цілий рядок крапок:

.....
Ці крапки часом (рідше) замінюють цілим рядком рисок:

§69. Крапки — це три крапки (...), а не дві, не чотири, не п'ять. У лічбу цих трьох крапок не входять крапки з-під знака питання чи оклику. Цебто, пишемо ?... або !..., а не ?.. чи !..

10. Знак здивування.

§70. В кінці тих питальних речень, що в них висловлюється велике здивування, ставимо знака питання зо знаком оклику (це т. зв. знак здивування): Чому не йде апостол Правди і науки?!

По знаку здивування часто ставлять

ще й крапки (...) для зазначення душевного зворушення.

11. Складений знак.

§71. Коли ми вживаємо якого психологічного знака (окличника, питальника чи знака здивування), то часто додаємо до них ще й крапки, — вони підсилюють нашу експресійність. Так родяться три головні складені психологічні знаки: 1. !... 2. ?... 3. ?!...

А то часом наша експресійність така помітна й велика, що ми подвоюємо або й потроюємо основні психологічні знаки. Напр. 1. !! 2. !!! 3. ?? 4. ??? А до цих знаків часом додають і крапки.

Ставити чотири !!!! чи ????? не прийнято.

III.

ЗНАКИ РОЗДІЛОВІ ПОМІЧНІ.

З бігом часу число знаків розділових ще побільшувалося, а тим самим побільшувалося й наше розуміння написаного тексту. Цебто збільшувалася культура читання-розуміння і культура читання вголос.

З бігом часу запроваджені були ще чотири розділові значки, а саме: 1. риска (—), 2. лапкі (" "), 3. дужки () і 4. розділка (-).

Знаки ці допомагають нам ще глибоко

ше й скоріше розуміти написане, чому вони звуться помічними.

Ось чотири помічні розділові знаки, — про кожного з них розповідаю окремо.

12. Риска.

§72. Коли при кличнім слові *є* й прикладка, що пояснює його, то між ними ставимо риску: Сивий діду — Дніпро, свої води давно ти всі морю оддав! Пор. §§15.16.87.

§73. Коли збірне слово, що ділиться на складові частини, стоїть по перерахуванні, то перед ним ставимо перетинку з рискою: Гніт, і неволя, і кров, — все зникне навіки! Пор. §§45.48.

§74. Коли підрядне повне речення вжито без зв'язки, тоді його до головного приєднуємо рискою або перетинкою з рискою: Хто йде, їде — не минає. Хоч у недолі й нещасті звікуєм, — долю онукам дамо! Пор. §31.

§75. Коли в еліптичному реченні опущене слово не змінює інтонації (вимови) речення, тоді його нічим не зазначаємо, бо тут прогалина природна, і читаємо, як звичайне речення.

Коли ж опущений член, особливо присудок, зазначаємо відповідною інтонацією, тоді замість нього ставимо риску (—), а слово перед нею вимовляємо сильніше, напр.: Земля —

мати, Бог — батько, опущено *є*, або *є* для всіх. Хто йде, їде — не минає: хто — бублик, хто — гроші. Сьогодні — пан, а взавтра — пропав.

§76. Коли друге рівнорядне речення пояснює перше, то інколи між ними замість двокрапки ставимо перетинку з рискою або риску: Прийшли вісті недобрії, — в похід затрубили (Шевченко). Пор. §50.

§77. При розмовах, коли мову кожної особи подаємо з нового рядка (без лапок), то кожну мову зачинаємо рискою. Наприклад:

— Що, сестро, як тобі здається? Побільшала хоч трохи я?

— Та ні, голубонько моя...

— Ну, а теперечки? Дивися!

— Та годі, сестро, схаменися!... (Глібів).

Коли по питальному реченні йде відповідь, то перед нею ставимо риску: Чи купив? — Та купив.

§78. Вставне речення, коли воно змістом своїм недалеко від того речення, що до нього його вставлено, беремо в риски (або в перетинки, коли зміст ще ближчий): Ті ридання металеві — знак, що хтось розстався з світом — тут нікого не тривожать. Див. §§42.86.

§79. Коли між підвищенням та пониженням у періоді опущено сполучника, або коли між ними почувається більша залежність, тоді між ними

ставимо перетинку з ризикою: Як тєрен посеред дерев непоказний на вроду, і не має він слави собі ані з цвіту, ні з плоду, — так і вибраний Богом народ між народами вбогий (Ів. Франко). Пор. §§9.53.

13. Лапкі.

§80. Назву твору беремо в лапкі: Я пильно читав Шевченкову “Катерину”.

Назву пісень або їх початок беремо в лапки: Старий кобзар “Ісуса” співає. До лоня руки притискає і стиха “Котика” співає.

Але назви Книг Святого Письма, як загально знаних, не беремо в лапки: Нема книжки понад Євангелію. У горі та в сумі читай Псалтиря.

Усі назви Святих Книг завжди пишемо з великої букви.

§81. Назву часописів, журналів, збірників, пароплавів, фабрик та вілл беремо в лапки: Читаю “Рідну Мову”. Купив собі альманаха “Дніпро”. З відли “Затишок” поїхав брат пароплавом “Швидкий”.

§82. Чужу пряму мову беремо в лапки: “Чому ти не спиш, доню?” питає мати.

Непрямої чужої мови в лапки не беремо. Див. §64.

Лапки ставимо по знаках оклику, питання чи крапках, а не перед ними; тільки крапку ставимо по лапках.

§83. Слова мало відомі, що на них бажаємо звернути більшу увагу, беремо в лапки: На Свят-Вечір татко внесли до хати “дідуха”.

Коли до когось чи до чогось відносимося іронічно, то беремо те слово в лапки: Таких “добродіїв” розвелось тепер досить. Пор. §§62.65.

§84. Уривки з чужого твору завжди беремо в лапки.

Коли ці уривки лапками не зазначаємо, то це — плагіят (свідома крадіжка чужих думок).

14. Дужкі.

§85. Вставні слова, що пояснюють маловідомі вирази, беремо в дужки: Легінів (парубків) повели на майдан.

Відповідні розділові знаки ставимо не перед дужками, а по них; перед дужками взагалі ніякого знака, крім закінчених лапок, не ставимо.

§86. Вставне речення, що змістом своїм цілком відмінне від того, в яке його вставлено, беремо в дужки: Мені до уст сьогодні донесли: один паливода (і цар перехрестився) з трьома жінками оженився. Пор. §§42.78.

По вставному реченні в дужках може бути і свій знак: окличник або питальник.

15. Рбзділка чи злўчка.

§87. Коли прикладка зо словом, що його вона пояснює, складає одне розуміння, то вона з’єднується з ним

злучкою: Мою душу самітню пожер-ла гадюка-нудьга. Пор. §§15.16.72.

§88. Коли для збільшення сили слова ми його повторюємо, то між цими словами можна ставити злучку: Нездужає Катерина, ледве-ледве дише. Тихо-тихесенько несе річка воду. Пор. §23, — ставимо перетинку.

§89. Коли однорядні члени речення складають ніби одне слово, то ми їх з'єднуємо злучкою: Стукну-брязну підківками. В воді круглолиций пливе-поринає, в саду соловейко голосить-співає.

§90. З розділкою пишемо: Багат-вечір, батько-мати (батьки), будь-що-будь, вряди-годи, де-не-де, де-де, дівич-вечір, кінець-кінцем, коли-не-коли, одним-одна, одна-однісенька, помалу-малу, раз-у-раз, сам-самісінський, сяк-так, так-сяк, хліб-сіть, хоч-не-хоч, рік-у-рік, день-у-день.

§91. Складені сполучним звуком **о**, **е**, **и** слова загально вживані, що ми їх вимовляємо з одним наголосом, пишемо без розділки: синьожовтий, яснобарвний, сухоробрий, сизокрилий, східньоукраїнський, західньоєвропейський, церковнослов'янський, індоевропейський, пройдисвіт і т. ін.

Приставки анти-, про-, проти-, напів- пишемо разом з словом і без розділки: антипольський, проукраїнський, протиалкогольний, напівживий.

Із злучкою пишемо тільки складені слова маловживані, що їх частини ще не злилися до купи в нашій розумінні і що ми їх вимовляємо ще з двома наголосами: Німецько-український словник, Англо-французька спілка, Індо-Китай, Австро-Угорщина, Чехо-Словаччина, історично-філологічний, сільсько-господарський і т. ін. Також уподвійних прізвищах: Гординський-Федькович.

Правда, географічні імена часом пишуть таки без розділки: чехословацький, Чехословаччина.

IV.

ЗАКІНЧЕННЯ.

Я коротко подав тут цілу систему знаків розділових. Подав із прикладами, по можливості просто, щоб читач міг легко схопити всю систему, запам'ятати її і вживати на практиці.

Пам'ятаймо, — знання знаків розділових і правильне вживання їх у своїх писаннях, це ознака літературної культури автора!

Звичайно, кожен письменник, кожен, хто пише, обов'язаний хоч трохи, а таки знати граматику української мови. Письменники — творці своєї літературної мови, цебто творці й знавці й практичної граматики її. Без знання граматики рідної мови письменник буде писати неграмотно.

Система знаків розділових, велика, сильна і віками вироблена, в руках письменників, — вони повинні її розробляти й доповняти. Але найперше — вони повинні її знати!

Я тут розглянув усі знаки розділові сучасної нашої літератури, — їх аж 15!

Чи це всі? Безумовно ні! Довговікова літературна культура створила їх по сьогоднішній день 15, але їх ще немало бракує нам, — створять їх наступні покоління. Особливо сильно чувається в нас недостатність знаків психологічних: автор може мати таке гаряче серце й таку живу душу, що їй три наші класичні знаки (!?...) аж надто вузькі й малі.

Ось на наших очах народився новий розділовий знак, досі не знаний. Певний твір ми ділимо на розділи, зазначаючи їх цифрами римськими I, II, III, IV і т. д., або арабськими 1, 2, 3, 4 і т. д. А окремі частини розділів (підрозділи) звичайно закінчують лінією:

або крапками:

.....

А тепер появився і новий знак, а саме: три крапки (...) на початку рядка, що починає новий підрозділ.

Творцем розділових знаків були греки, власне Візантія, а пізніше —

Європа, головно — німці. Ми, слов'яни, вдавнину не видвигнули ані одного великого граматика, і з багатівковим спізненням ішли за Європою.

Але тепер всеєвропейська система знаків розділових розроблена глибоко, а ми обов'язані належно застосувати її до свого писання. Що менше знаків ми вживаємо, то далі взад ставимо себе!

Є в нас твори загальноукраїнського значення, напр. "Кобзар" Тараса Шевченка. Він тепер розходиться в мільйонах примірників. Соромно казати, — розставлення розділових знаків у ньому — неграмотне! Шевченко був поет високо емоційальний, тому вимагає глибокопродуманої пунктуації, а в Києві видають "Кобзаря" соромно неграмотно в цьому відношенні... Це справа — всеукраїнська!

Те саме треба сказати про твори всіх наших класиків: передруковуючи їх, ми обов'язані розставляти знаки по-сучасному, а не за тими недокладними правилами, які існували за час класика. Колишній давніший наш правопис ми тепер змінюємо ж на сучасний, — те саме треба робити і зо знаками розділовими.

Ще раз повторюю: переживаємо час, коли знання знаків розділових у нас аж надто падає, а це вказує і на

упадок культури нашої літератури...
Цього не повинно бути, і я поспішаю на поміч бодай тим, хто хоче навчатися!

24. IV. 1961.

ЗМІСТ:

	Сторінки
Рід слів в українській мові	3
Частина перша: Рід своїх слів	3
I. Постановля граматичного роду в мові	3
II. Рід слів в українській мові	8
III. Усталення форм мови	9
IV. Як розпізнаємо рід слів	12
V. Рід слів з -ь на кінці	18
VI. Чоловічий рід	21
VII. Жіночий рід	25
VIII. Двородові слова	30
IX. Ніякий рід	32
X. Спільний рід	34
ЧАСТИНА ДРУГА:	
Рід іншомовних слів в українській мові	36
I. Українізація роду іншомовних слів	36
II. Чоловічий рід	41
III. Жіночий рід	45
IV. Двородові слова	50
V. Ніякий рід	52
VI. Насильне спинення фемінізації роду	53
ЧАСТИНА ТРЕТЯ:	
Рід географічних назов	55
Знахідний відмінок чоловічого роду в формі родового на -а	60
Нарис із історичної складні укр. мови	60

I. Історія постановня цього процесу	60
II. Предмет на а в речівниках неживих реальних	64
III. Які речівники підпадають процесові заміни	67
IV. Предмет іменників уявних має форму назовного	69
V. Замінний на -а від слів уявно-реальних	71
VI. Стародавні пам'ятки добре знають цього процеса	74
VII. Змінний відмінок на -а дуже частий в східньоукраїнській живій мові	76
VIII. Так само цей процес сильний і в мові літературній	78
IX. Західньоукраїнська мова добре знає форми на -а	81
X. Наукові праці вимагають форми на -а	83
XI. Вплив російської мови здержував цього процеса	85
XII. Польський вплив здержує цього процеса	86
XIII. Боротьба обох форм	88
XIV. Радянські письменники спочатку широко вживають цього процеса	91
XV. Урядова мовна русифікація в Україні	95
XVI. Урядове правило помилкове і грубо ненаукове	97
XVII. І запанувала російська форма замість української	100
XVIII. Стихийний поворот до замінного відмінка на -а	102
XIX. Стихія живої мови перемагає	107

XX. Родовий відмінок на -а і на -у та замінений на -а	115
XXI. Висновки	115
Література	117

ДІЄСЛІВНІ ВИДИ

Нарис із складні української літературної мови	119
I. Дієслівні види	119
II. Вид однократний на -нути	123
III. Вид однократний на -о-нути	124
IV. Приставкування дієслів	129
V. Дієслівні приставки	132
VI. Складені дієслівні приставки	144
VII. Довгота дії (попо-)	150
VIII. Приросток по- в дієслові-присудку	154
IX. Види протяжний і наворотний	161
X. Творення наворотного виду	164
XI. Закінчення	171
“ОЖЕНИТИСЯ З КИМ”, А НЕ “НА КОМУ”	
Нарис з історії української складні	173
I. Орудний соціятивний	173
II. Правний стан жінки	175
III. Жінка — чоловікова	176
IV. Жінка — то дружина	178
V. Нова форма: оженитися з ким	180
VI. “Оженитися з ким” у наших класиків	183
VII. Російська форма женитися на кому	184
VIII. У советах викинули з ужитку українську форму	187
IX. Повернення до української форми мови	192
	218

ВИГУКОВІ ДІЄСЛОВА

1. Істота цих форм	194
2. Вигуковий вид	196
3. Вигукові дієменники	196
4. Односкладові й двоскладові вигукові дієслова	197
5. Назва цієї форми	198
6. Стародавність цих форм	198
7. Уживання дієслівних вигуків у мові літературній	199
8. Вигукові дієслова у Котляревського і Квітки	200
9. Форми ці у Гулака, Гребінки і Вовчка	202
10. Форма ця в Шевченка і в пошевенківській добі	205
11. Вигукові дієслова у народніх творах	206
12. Дієслівні вигуки в гумористичних творах	207
13. Загальний висновок	209

ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК МНОЖИНИ ДЛЯ НАЗОВ ЖИВИХ ІСТОТ

Нарис із історичної складні	210
I. Стародавня форма	210
II. В українській мові позсталася давня форма	212
III. Нова форма	213
IV. Сучасна форма	214

ЗНАКИ РОЗДІЛОВІ

Нарис із складні української літературної мови	218
--	-----

I. Сильний упадок знання розділових знаків	218
Історія знаків розділових	220

СУЧАСНА СИСТЕМА ЗНАКІВ РОЗДІЛОВИХ

I. Знаки розділові граматичні	229
1. Крапка	230
2. Середник	231
3. Кома чи перетинка	233
4. Двокрапка	240
5. Крапка з рисою	242
6. Новий рядок	243
II. Знаки розділові психологічні.	
7. Знак оклику чи окличний	246
8. Знак питання чи питальник	247
9. Крапки	247
10. Знак здивування	248
11. Складений знак	249
III. Знаки розділові помічні	249
12. Риска	250
13. Лапки	252
14. Дужки	253
15. Розділка чи злучка	253
IV. Закінчення	255